

Key Determinants of the Muslim Brotherhood's Influence on Turkey's Foreign Policy in the Middle East

Fatemeh Mohammadhasan

Ph.D Student of International Relations, Department of Political Science and International Relations, Faculty of Law, Theology and Political Science, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Email: f.mh10@yahoo.com

 0009-0007-2404-1826

Kayhan Barzegar

Corresponding Author, Associate Professor, Department of Political Science and International Relations, Faculty of Law, Theology and Political Science, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Email: Kbarzegar@hotmail.com

 0000-0003-3571-6204

Mostafa Maleki

Assistant Professor, Department of International Relations, Faculty of Political Science, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Email: Mostafa.maleki52@gmail.com

 0009-0008-6024-1160

Abstract

Introduction: With the rise to power of the Justice and Development Party (AKP), Turkey has significantly distanced itself from the Kemalist tradition and has attempted to become a major player in the Middle East. This unprecedented level of involvement and presence in the Middle East, coupled with Turkey's shift away from its Western orientation in the 2010s, draws attention to factors related to the AKP's Islamic identity. Part of this identity stems from the party's association with the Muslim Brotherhood movement. Turkey has long been a venue for international Muslim Brotherhood meetings, and there are also examples of ideological kinship between the AKP and the Muslim Brotherhood in terms of agency. Since Erdogan came to power, the AKP has shown a willingness to form coalitions with secular and liberal elites in Turkey. The party also, in its early years, constantly assured foreign observers of its commitment to secularism and good relations with Israel. This attitude was obviously at odds with the ideology of the founder and subsequent leaders of the Muslim Brotherhood. This coincided with the Arab Spring and the peak of the dominance of Ahmet Davutoglu's ideas in Turkey's foreign policy system. During this period, Turkey viewed the Brotherhood as a trump card in its diplomatic mix. Erdogan viewed cooperation with the Brotherhood and efforts to expand Turkey's communication network by relying on Islamic organizations led by the Brotherhood as a way of reclaiming Turkey's true self. Even after the suppression of the Brotherhood following the coup in Egypt in 2013, reorganization and logistical efforts to strengthen the international community of the Muslim Brotherhood were hosted in Istanbul, and members of the Turkish Justice and Development Party continued to support the Muslim Brotherhood. The developments in the Arab world

since 2010 have created a great opportunity for Turkey to reconsider its role in the Middle East and to gain a special position to develop its political model. This culminated with the rise of the Muslim Brotherhood in Egypt and Ennahda in Tunisia. But the Arab Spring marked a new phase in bilateral relations. The Muslim Brotherhood, at least strategically, used the popular discourse of the "Turkey model" to gain political legitimacy against widespread accusations of terrorism, and by viewing the Justice and Development Party as a successful fusion of Islam and democracy, it was able to present itself as a legitimate actor pursuing a similar, viable, pro-Western project in Egypt. In this regard, Turkey has also placed support for the new interpretation of the views of the Muslim Brotherhood movement in the Middle East on its agenda in its foreign policy in the region in order to achieve maximum benefits. The developments in the Arab world in 2010, which led to the emergence of movements inclined towards the Muslim Brotherhood in power in Egypt and Tunisia, were seen by the Justice and Development Party as a sign of its civilizational and cultural expansion, and the party saw this as an opportunity to strategize its relations with the new governments of these countries. But later, with the fall of these movements from the power pyramid in Egypt and Tunisia, Turkey's regional strategy was disrupted and changed direction from the principle of "reducing problems with neighbors to zero" to neo-Ottomanism and direct and indirect political-security interference in the Arab countries of the Middle East. Tensions in relations with Egypt and at one point with Saudi Arabia, military intervention in Syria and northern Iraq, and disagreements with Iran regarding some regional issues such as Syria were among the consequences of this policy.

Research Question: The main question of this article is: What are the defining characteristics of the Muslim Brotherhood movement in guiding the foreign policy of the Turkish government in the Middle East? According to the research hypothesis, not only does the influence of the Muslim Brotherhood on the nations of the region imply the strengthening of neo-Ottomanism, but the Muslim Brotherhood has also adapted its policies to the views of Turkish foreign policy by making changes.

Theoretical framework of the research: In this article, one of the best models for analyzing the determining characteristics of the Muslim Brotherhood movement in guiding the foreign policy of the Turkish government is the structuralist approach, which looks at the relationship between identity and foreign policy. Accordingly, identities determine the foreign policy interests of states and interests are the guiding light of countries' foreign policies. Therefore, it is necessary to emphasize structuralism for two reasons. The first reason is related to the identity paradigm of the Muslim Brotherhood and the role of ideology (beliefs, ideas, norms, and values) in both the old and new generations of this movement. The second reason is related to the intellectual and cultural characteristics of the Turkish government, which are especially present in this country's foreign policy towards the Middle East region.

Research Method: The research method in this article is descriptive-analytical and the data were collected through documentary and library methods.

Research Results: After the Justice and Development Party took control of Turkey with the election of Erdogan as Prime Minister in 2003, it adopted completely different positions from the Muslim Brotherhood and showed a desire to form an alliance with secular and liberal elites in Turkey; in foreign policy, it aligned with the policies of the United States and tried to join the European Union. The AKP also, in its early years, promoted a commitment to secularism and improved relations with Israel, which conflicted with the views of the Muslim Brotherhood. Indeed, before the 2011 revolution, the Muslim Brotherhood saw the AKP model as a threat to itself and feared that the movement's younger members would adopt similar ideas. But

this situation changed rapidly in the following years, especially with the Arab Spring and the peak of the dominance of Ahmet Davutoglu's ideas in Turkey's foreign policy system. The electoral successes of the Muslim Brotherhood and later its victory in the presidency strengthened relations between Turkey and Egypt. The movement consistently highlighted political and ideological similarities with Erdogan. Morsi assured Egypt's international partners that its relations with Israel would not change. The partnership between the Muslim Brotherhood and the Justice and Development Party also offered significant economic opportunities for both political entities. The support of the Erdogan government and its supporters within the Justice and Development Party (AKP) for the Muslim Brotherhood can be categorized within the framework of several theoretical perspectives:

1. Political Islam: Erdogan and the AKP have historically shared ideological commonalities with the Muslim Brotherhood, both of which are rooted in political Islam. Turkey has positioned itself as a champion of the Islamic world and a counterweight to the influence of traditional regional powers and the West, and has supported the Muslim Brotherhood as a means to challenge the established order in the Middle East and demonstrate Turkish influence in the region.
2. Neo-Ottomanism: Support for Islamist movements such as the Muslim Brotherhood can be seen as part of Erdogan's efforts to exert influence and leadership in the region, reflecting Turkey's Ottoman past as a protector of Muslims. Erdogan's foreign policy through the lens of neo-Ottomanism signifies a radical change in Turkey's domestic political system and foreign policy priorities.
3. Regional Power Projection: By aligning with Islamist movements, Turkey can expand its sphere of influence, form alliances with like-minded actors, and balance the influence of rival regional powers.
4. Populism: By supporting Islamist movements such as the Muslim Brotherhood, Erdogan can appeal to his conservative and religious base at home while simultaneously strengthening his image as a leader on the global stage.

According to the findings of this study, some of the most important characteristics of the Muslim Brotherhood for Turkey's Middle East foreign policy are as follows:

1. Historical support: The Erdogan government explicitly supported the Muslim Brotherhood and its emergence in countries such as Egypt after the Arab Spring. The Justice and Development Party shares ideological affinities with the Muslim Brotherhood in some areas, particularly in their approach to blending Islam with democratic governance. However, tensions arose between Erdogan's government and the military-backed interim government in Egypt, which ultimately ousted President Mohamed Morsi, a member of the Muslim Brotherhood, from power in 2013.
2. Regional dynamics: Turkey's support for the Muslim Brotherhood has led to tensions with Egypt, Saudi Arabia, and the UAE, as these countries consider the Brotherhood a destabilizing and destructive force. This is despite the fact that, from the perspective of the effects of the Muslim Brotherhood discourse on Turkey's Middle East policy, its positions on Syria and its comparison with other countries appear contradictory; Because Turkey has supported popular protests in Syria (like Tunisia and Egypt), but has supported the status quo and established political regimes in Libya, Bahrain, and Yemen.
3. Domestic Politics: While the Justice and Development Party supports the Muslim Brotherhood due to its Islamic ideology, other political factions, including secularists and the military establishment, consider the Muslim Brotherhood a threat to Turkey's secular principles.

4. Security concerns: Turkey's support for the Muslim Brotherhood has raised security concerns, particularly over allegations of supporting militant groups affiliated with the Brotherhood's ideology. These allegations have fueled tensions with Egypt, Saudi Arabia and the UAE. Turkey's stance on the Muslim Brotherhood is just one aspect of its foreign policy that intersects with complex regional dynamics, including issues such as the Syrian conflict (one point of contention with Iran as a regional power), the role of political Islam, and the competition for leadership in the Muslim world.

5. International Status: Turkey's alignment with the Muslim Brotherhood has also affected its international status. This has led to tensions with Western countries, especially the United States and members of the European Union, which do not have a positive view of the Muslim Brotherhood and criticize Turkey's support for the organization.

6. Shifts in Strategy: In recent years, Turkey has moderated its approach to the Muslim Brotherhood, reducing its public support while maintaining a level of ideological affiliation. This shift reflects Turkey's need to balance its regional ambitions with changing geopolitical realities. In recent years, Turkey has changed its approach towards the Muslim Brotherhood and adopted a more nuanced stance. While maintaining ideological affiliation, Turkey has reduced its overt public support for the organization. This change can be attributed to a variety of factors, including domestic and international considerations.

Conclusion: The relationship between the Muslim Brotherhood and the Justice and Development Party has affected Turkey's Middle Eastern foreign policy in two ways. First, the historical influence of the Muslim Brotherhood among the nations of the region and contemporary movements seeking to revive political Islam has made this movement, which is considered a prominent and comprehensive model of moderate and active Islam for the politicians and elites of the Justice and Development Party, effective in advancing the policy of neo-Ottomanism. Second, the close and multilateral relations between the Muslim Brotherhood movement and the Turkish Justice and Development Party government, due to the identity discourse and intellectual, ideological, and normative character, are reflected in Turkey's foreign policy doctrine, and especially in this country's Middle East policy, which is complex, multifaceted, and even faces contradictions and challenges.

Keywords: Muslim Brotherhood, Justice and Development Party, Turkish Middle Eastern Foreign Policy, Neo-Ottomanism

E-ISSN: 2588-6541 / Center for Strategic Research / Quarterly of Foreign Relations

Quarterly of Foreign Relations is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

doi 10.22034/fr.2025.482273.1587

شاخصه‌های تعیین‌کننده جنبش اخوان المسلمین در هدایت سیاست خارجی دولت ترکیه در خاورمیانه

فاطمه محمدحسن

دانشجوی دکتری رشته روابط بین‌الملل، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

Email: f.mh10@yahoo.com

 0009-0007-2404-1826

کیهان برزگر

نویسنده مسئول، دانشیار گروه علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

Email: Kbarzegar@hotmail.com

 0000-0003-3571-6204

مصطفی ملکی

استادیار گروه روابط بین‌الملل، دانشکده علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

Email: Mostafa.maleki52@gmail.com

 0009-0008-6024-1160

چکیده

گفتمان هویتی اخوان المسلمین و تأکید آن بر نقش سیاسی اسلام، با دیدگاه‌های حزب عدالت و توسعه در ترکیه که قرآنی‌اعتدال‌گرا از اسلام در چهارچوب قدرت نرم ارائه می‌دهد، هم‌سویی دارد؛ اما برداشت فوق از اسلام نه‌تنها با تمایل نوع‌ثمنی‌گری و تقویت نقش ترکیه در منطقه ناسازگار نیست، بلکه مکمل آن محسوب می‌شود. اخوان المسلمین نیز بر نقش سازنده ترکیه در آینده خاورمیانه تأکید می‌کند. مقاله حاضر تلاش می‌کند به این سؤال پاسخ دهد که شاخصه‌های تعیین‌کننده جنبش اخوان المسلمین در هدایت سیاست خارجی دولت ترکیه در خاورمیانه چیست؟ فرضیه پژوهش این است که نه‌تنها نفوذ اخوان المسلمین بر ملل منطقه بر تقویت نوع‌ثمنی‌گری دلالت دارد، بلکه اخوان المسلمین با ایجاد تغییرات، سیاست‌های خود را با دیدگاه‌های سیاست خارجی ترکیه منطبق نموده است. طبق یافته‌های تحقیق که بر نظریه سازه‌انگاری استوار است، تفکر اخوان المسلمین درباره ایجاد امپراتوری در خاورمیانه با محوریت حکومت اسلامی و نیز موازنه‌سازی بین جریان‌ات اسلامی در منطقه، در گفتمان حزب عدالت و توسعه نیز انعکاس یافته است؛ اما شکست اخوان المسلمین در سال ۲۰۱۳ در مصر و چالش‌های ترکیه در برخورد با دولت‌هایی مخالف اخوان، حاکی از پیچیدگی و چندوجهی بودن این مناسبات است. روش تحقیق در مقاله حاضر، توصیفی-تحلیلی بوده و داده‌ها به روش اسنادی و کتابخانه‌ای گردآوری شده‌اند.

کلیدواژه‌ها: اخوان المسلمین، حزب عدالت و توسعه، سیاست خارجی خاورمیانه‌ای ترکیه، نوع‌ثمنی‌گری، سازه‌انگاری

مقدمه و بیان مسئله

پس از پایان نظام دوقطبی و یک دهه پس از آن، با روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه^۱ در ترکیه، سرمایه‌گذاری ویژه‌ای در زمینه امور خاورمیانه صورت گرفت. در راستای همین سیاست، ترکیه از سال ۲۰۰۲ تغییرات بنیادینی را در سیاست خارجی خود به‌ویژه در حوزه خاورمیانه ایجاد نمود. هنگامی که نگاه خاورمیانه‌ای حزب عدالت و توسعه نسبت به سیاست‌های سایر احزاب ترکیه با چند دهه قبل تر مقایسه می‌شود، این سطح بی‌سابقه از دخالت و حضور در خاورمیانه، همراه با دور شدن ترکیه از جهت‌گیری غربی خود در دهه ۲۰۱۰، اذهان را به عوامل مرتبط با هویت اسلامی حزب عدالت و توسعه سوق می‌دهد. بخشی از این هویت ریشه در ارتباطات مناسبات این حزب با جنبش اخوان المسلمین دارد. ترکیه از دیرباز مکانی برای نشست‌های بین‌المللی اخوان المسلمین بوده است. از نظر کارگزاری، نمونه‌هایی از خویشاوندی ایدئولوژیک بین حزب عدالت و توسعه با اخوان المسلمین وجود دارد، طوری که از این حزب به‌عنوان شاخه ترکیه‌ای اخوان المسلمین یاد می‌شود. با روی کار آمدن اردوغان و تیم همراهش، دوران جدیدی از روابط ترکیه و اخوان المسلمین آغاز شد. در وهله نخست، حزب عدالت و توسعه تمایل به ایجاد ائتلاف با نخبگان سکولار و لیبرال در ترکیه را نشان داد. همچنین این حزب در سال‌های اولیه فعالیت خود، دائماً به ناظران خارجی از تعهد خود به سکولاریسم و حفظ روابط خوب با رژیم صهیونیستی اطمینان می‌داد. بدیهی است که این نگرش در تضاد با ایدئولوژی بنیان‌گذار و رهبران بعدی اخوان المسلمین قرار داشت. این امر، هم‌زمان با بهار عربی و اوج حاکمیت اندیشه‌های احمد داوداوغلو در نظام سیاسی خارجی ترکیه است. در این دوره، ترکیه به جریان اخوان به‌مثابه یک برگ برنده در چهارچوب متغیرهای دیپلماتیک خود نگاه می‌کند. اردوغان همکاری با جریان اخوان و تلاش برای بسط شبکه ارتباطی ترکیه با اتکا به تشکیلات اسلامی که در رأس آن‌ها اخوان قرار داشت را نوعی بازیابی خود حقیقی ترکیه قلمداد می‌کرد. با توجه به همین ذهنیت بود که اردوغان ضمن حمایت کامل از داوداوغلو، امکان پاک‌سازی سازمان‌یافته دیپلمات‌های کمالیستی و تصفیه کامل عبدالله گل را به دست می‌آورد. حتی پس از سرکوب اخوان بعد از کودتا در مصر در سال ۲۰۱۳، سازمان‌دهی مجدد و تلاش‌های لجستیکی برای تقویت جامعه بین‌المللی اخوان المسلمین به میزبانی استانبول صورت گرفت و اعضای حزب عدالت و توسعه

1. Adalet ve Kalkinma Partisi (AKP)

ترکیه، حمایت‌های خود را از اخوان‌المسلمین ادامه دادند. در واقع، این نزدیکی ریشه در علاقه متقابل اردوغان و اخوانی‌ها به بازگرداندن ترکیه به «دوران حکومت اسلامی» و دیدگاه حفاظت این جنبش از «امت اسلامی» دارد و بیانگر حمایت و تبعیت دولت ترکیه از ایدئولوژی اخوان‌المسلمین در این کشور و دیگر کشورهای منطقه است. هدف غایی از تغییر سیاست‌های خاورمیانه‌ای ترکیه پس از روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه، مطرح نمودن ترکیه به‌عنوان یک قدرت منطقه‌ای برای کسب اقتدار به‌ویژه در قبال کشورهای اسلامی همسایه بود. تحولات جهان عرب از سال ۲۰۱۰ به بعد، فرصت بزرگی برای ترکیه به وجود آورد تا در نقش خود در خاورمیانه تجدید نظر کند و برای توسعه مدل سیاسی خود، موقعیتی ویژه به دست آورد. ترکیه این تحولات را فرصتی برای بازآفرینی نقش و موقعیت تاریخی خود در نظر گرفت. این امر با قدرت‌گیری اخوان‌المسلمین در مصر و النهضه در تونس اوج گرفت؛ اما بهار عربی مرحله جدیدی را در روابط دوجانبه رقم زد و اخوان‌المسلمین، حداقل از نظر استراتژیک، از گفتمان محبوب «مدل ترکیه» برای مشروعیت سیاسی خود علیه اتهامات گسترده تروریسم استفاده کرد. اخوان با در نظر گرفتن حزب عدالت و توسعه به‌عنوان تلفیقی موفق از اسلام و دموکراسی، در آن برهه زمانی توانست خود را به‌عنوان بازیگری ذی‌حق در تعقیب پروژه مشابه، قابل دوام و طرفدار غرب در مصر معرفی کند. ترکیه نیز در این راستا در سیاست خارجی خود در منطقه، حمایت از قرائت جدید دیدگاه‌های جنبش اخوان‌المسلمین در خاورمیانه را جهت دستیابی به منافع حداکثری در دستور کار خود قرار داد. از نظر سران حزب عدالت و توسعه و اخوانی‌های مدرن، اخوان‌المسلمین یک سازمان بدون خشونت است. تحولات جهان عرب در سال ۲۰۱۰ که منجر به ظهور جریان‌های متمایل به اخوان‌المسلمین در عرصه قدرت مصر و تونس شد، از نظر حزب عدالت و توسعه به مفهوم گسترش تمدنی و فرهنگی خود بود و حزب مزبور این امر را فرصتی برای استراتژیک نمودن روابط خود با دولت‌های جدید این کشورها تلقی نمود. اما بعدها، با سقوط این جریان‌ها از هرم قدرت در مصر و تونس، استراتژی منطقه‌ای ترکیه دچار اختلال شد و از اصل «به صفر رساندن مشکلات با همسایگان» به نوع‌مانی‌گری و دخالت مستقیم و غیرمستقیم سیاسی-امنیتی در کشورهای عربی خاورمیانه تغییر مسیر داد. تنش در روابط با مصر و در برهه‌ای با عربستان و مداخله نظامی در سوریه و شمال عراق و اختلاف نظر با ایران در بعضی مسائل از جمله در ارتباط با سوریه، از جمله پیامدهای این سیاست بوده است. به‌طور کلی، پس از روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه، ترکیه کوشید تا نقش برجسته‌تری در معادلات

سیاسی و اقتصادی منطقه ایفا کند و به یک بازیگر مهم در سطح منطقه‌ای تبدیل شود. از سوی دیگر، نوعثمانی‌گری با تأکید بر تعدیل گرایش‌های سکولاریستی، به منظور اتخاذ یک سیاست خارجی فعال و پویا، در قالب قدرت نرم و با تأکید بر نفوذ سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ترکیه در کشورهای سابق امپراتوری عثمانی است. ایران و عربستان که هر کدام خود را به‌نوعی پیشرو اسلام می‌دانند، این مسئله را برنمی‌تابند. رژیم صهیونیستی نیز از هر نظر با هر کشوری با دیدگاه اسلام قدرتمندانه در تضاد است. سایر کشورهای خاورمیانه نیز نفوذ و دخالت ترکیه را در چهارچوب حاکمیتی خود نمی‌پذیرند؛ بدین منظور حزب عدالت و توسعه در سیاست‌های منطقه‌ای خود نزدیکی به جنبشی تاریخی و مقبول ملت‌های منطقه را در پیش گرفته و بر اساس نقش ایدئولوژی اخوان‌المسلمین، تداوم امپراتوری عثمانی و تقویت جایگاه ترکیه به‌عنوان یک قدرت بزرگ در منطقه را در دستور کار خود قرار داده است.

۱. پیشینه پژوهش

از یک‌سو، سیاست خارجی ترکیه در خاورمیانه به‌ویژه در دوران ریاست جمهوری اردوغان و از سوی دیگر، ارتباط بین اخوان‌المسلمین و ترکیه از موضوعات مهم و مناقشه برانگیز در مطالعات روابط بین‌الملل، مطالعات منطقه‌ای و علوم سیاسی بوده است و محققان، نویسندگان داخلی و خارجی از زوایای مختلف به آن‌ها پرداخته‌اند که در ذیل به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود.

گل محمدی و اسلامی (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان: «ظهور و افول یک مدل؛ فهم سیاست خارجی ترکیه بعد از انقلاب‌های عربی»، به تحلیل مؤلفه‌های ساختاری و داخلی تعیین‌کننده در تغییر رویکردهای سیاست خارجی ترکیه پرداخته و نقش متغیرهای میانجی به‌ویژه سوءبرداشت رهبران حزب عدالت و توسعه از موازنه قدرت منطقه‌ای، سوءمحاسبات آن‌ها از قابلیت‌های مادی و هویتی خود و ظرفیت‌های متحدان منطقه‌ای برای تبدیل شدن به جایگاه رهبری در خاورمیانه عربی را برجسته کرده‌اند.

محقق‌نیا و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان: «پیامدها و اثرات نوعثمانی‌گری سیاست خارجی ترکیه بر منطقه خاورمیانه»، به توجه رهبران حزب عدالت و توسعه به هویت تاریخی این کشور بعد از به قدرت رسیدن پرداخته‌اند که شامل مؤلفه‌های امپراتوری چندملیتی، چندنژادی و چندزبانی عثمانی می‌شود. به اعتقاد مؤلفان، رویکرد نوعثمانی‌گرایی ترکیه از طریق حمایت از گروه‌های مذهبی و قومی، زمینه گسترش

رقابت قدرت‌های منطقه‌ای، شکل‌گیری منازعات و تشدید بی‌ثباتی امنیتی در خاورمیانه را به وجود آورده است.

ارکان (۱۳۹۵) در تحقیق خود تحت عنوان: «برخورد ایدئولوژی‌ها در ترکیه: از عثمانی‌گری تا اسلام‌گرایی مدرن» معتقد است که در تحلیل پروژه مدرن‌سازی، دولتمردان عثمانی برای گذار از جامعه سنتی به سوی جامعه مدرن و غربی به منظور حفظ امپراتوری، برخورد ایدئولوژی‌های پان‌عثمانیسم، پان‌اسلامیسم و پان‌ترکیسم یک واقعیت اجتناب‌ناپذیر در حیات سیاسی و اجتماعی این سرزمین محسوب می‌شود. در مسیر مدرنیزاسیون در جامعه ترکیه و ظهور گفتمان سکولاریسم، هویت دینی (اسلام) به ایدئولوژی (اسلام سیاسی) تبدیل گشت و سکولاریسم و اسلام‌گرایی به موازات یکدیگر رقابت کردند.

ذکی و همکاران (۱۳۹۸) در مقاله «اخوان‌المسلمین و قلمروسازی آن در جغرافیای سیاسی جهان اسلام» به علل قلمروسازی اخوان‌المسلمین در جغرافیای سیاسی جهان اسلام می‌پردازند و آن را ناشی از باورهای ایدئولوژیک این جنبش اسلامی، بیداری امت اسلامی و دفاع از عظمت اسلام می‌دانند.

«کولومبو»^۱ (۲۰۲۲) در مقاله‌ای با عنوان: «گمشده در گذار: اخوان‌المسلمین در سال ۲۰۲۲»^۲، به این موضوع پرداخته است که احزاب مرتبط با اخوان‌المسلمین به علت دهه‌ها سرکوب، بی‌اعتمادی و فقدان تجربه حکومت‌داری، نتوانستند پس از سال ۲۰۱۱ بین نیاز به تحقق خواسته‌های مردمی بهار عربی و حفظ انسجام ایدئولوژیک، موازنه ایجاد نمایند. به همین دلیل در عین این‌که برای حفظ اعتبار انقلابی خود تلاش می‌کردند، به دنبال سازش با نخبگان حاکم برای حکومت نیز بودند؛ اما به دنبال صعود اولیه بین سال‌های ۲۰۱۱ و ۲۰۱۳، اکنون دوران انحطاط این سازمان آغاز شده بود؛ طوری که بعد از سال ۲۰۱۳، به دنبال تسلط نظامی محمد مرسی در مصر، این سازمان نفوذ ایدئولوژیک خود را بر احزابی که تحت تأثیرش بودند به تدریج از دست داد.

«ماشینو»^۳ (۲۰۲۱) در مقاله‌ای با عنوان: «درگیری دوقطبی در خاورمیانه بر سر اخوان‌المسلمین: چرا عربستان سعودی، امارات و مصر اخوان‌المسلمین را یک تهدید می‌بینند»^۴، به این مسئله پرداخته است که چرا هنگام تبیین پیشینه منازعات سیاسی

1. Colombo

2. Lost in transition: The Muslim Brotherhood in 2022

3. Mashino

4. The bipolar conflict in the Middle East over the Muslim Brotherhood: Why Saudi Arabia, The UAE, and Egypt see the Brotherhood as a threat

مختلف در خاورمیانه، اخوان المسلمین اغلب به عنوان یک کلمه کلیدی برای درک علل این منازعات ظاهر می‌شود. مؤلف در ادامه مطرح می‌کند که کشورهای مختلف عربی، به ویژه عربستان سعودی، امارات و مصر، در مقابل اخوان المسلمین موضع دفاعی گرفته و تلاش می‌کنند تا آن را از بین ببرند. هم‌زمان، ترکیه و قطر از اخوان المسلمین حمایت می‌کنند.

«بکاروگلو»^۱ (۲۰۱۶) در مقاله‌ای با عنوان: «حزب عدالت و توسعه و اخوان المسلمین در بهار عربی: یک تعامل شکست‌خورده پسا اسلامی برای دگرگونی خاورمیانه»^۲ به ارزیابی تأثیر احتمالی «الگوی ترکیه» بر دگرگونی اسلام‌گرایان در خاورمیانه از طریق یک چرخش پسا اسلامی با تمرکز بر تعامل بین حزب عدالت و توسعه ترکیه و اخوان المسلمین مصر پرداخته است. بر طبق استدلال مؤلف، روند بهار عربی و به ویژه دولت اخوان المسلمین، نقش اساسی در شکل‌دهی افکار عمومی در مورد الگوی ترکیه داشته است.

در مقایسه با تحقیقات نامبرده، نوآوری مقاله حاضر در تأکید بر سیاست خاورمیانه‌ای دولت ترکیه و تأثیرپذیری آن از جنبش اخوان المسلمین با توجه به تحولات زمانی- مکانی و نیز نقش سایر مؤلفه‌ها در سیاست مزبور است. هم‌زمان، از تمایلات نوع‌ثمنی‌گری حزب عدالت و توسعه که دکترین اخوان المسلمین در گفتمان آن جایگاه ویژه‌ای دارد، غفلت نشده است.

۲. چهارچوب نظری- مفهومی

از دل نظریه‌های انتقادی اولیه و به منظور ارائه ترکیبی از جریانات خردگرایانه و واکنش‌گرایانه، نظریه‌ای شکل گرفت که به سازه‌نگاری و یا نظریه برسازی معروف است. نظریه‌پردازان و متفکرانی که این رویکرد نوین در روابط بین‌الملل را اتخاذ نموده‌اند، ضمن پذیرش بعضی از مفروضات نئورئالیستی و نئولیبرالیستی مثل مفهوم کلیدی «ساختار»، بیشتر توجهات خود را به ساختارهای هنجاری در کنار ساختارهای مادی، نقش هویت در ساخت منافع و نیز رابطه متقابل ساختار و کارگزار معطوف می‌کنند. بر این اساس، سازه‌نگاران از یک سو به ایده‌ها، قواعد، هنجارها و رویه‌ها توجه دارند و از سوی دیگر، واقعیت‌های مادی را نیز می‌پذیرند. نظریات پسا ساختارگرا،

1. Bekaroglu

2. Justice and Development party and Muslim Brotherhood in the Arab Spring: A Failed Post-Islamist Interaction to Transform the Middle East

بنیان‌های نظری چون عقلانیت، قدرت، مرکزیت، سازوکاری، اصل جوهری و غیره را مورد شدیدترین انتقادات خود قرار داده‌اند و علاوه بر نظریات، کل نظام بین‌الملل را زیر سؤال می‌برند.

ونت به‌عنوان برجسته‌ترین نظریه‌پرداز این رویکرد، نظریه سازه‌انگاری را به این شکل معرفی می‌کند: «سازه‌انگاری به‌عنوان نظریه‌ای ساختاری (کلان) در نظام بین‌الملل شناخته می‌شود که در آن دولت‌ها، واحدهای اصلی تحلیل در نظریه‌های سیاسی به شمار می‌روند و سیستم بین‌الملل که متشکل از دولت‌ها است، دارای ساختاری است که ویژگی‌های بین‌الذنهانی آن برجسته است و بخش عمده‌ای از منافع و هویت دولت‌ها از طریق این ساختار اجتماعی شکل می‌گیرد» (Wendt, 1994, p. 383-384).

مفهوم همکاری در چهارچوب نظریه سازه‌انگاری، بیش از آنکه ریشه در رفتارهای بیرونی داشته باشد، بر مبنای سازوکارهای شناختی و ذهنی قابل تحلیل است. این رهیافت، تعاملات میان بازیگران را نتیجه نوعی درک مشترک و بین‌الذنهانی می‌داند که ساختارهای هویتی و منفعت‌طلبانه بازیگران، یعنی آنچه به‌عنوان «ساختار بازی» شناخته می‌شود را بیرون از خود تعامل، ولی وابسته به آن تفسیر می‌کند (ونت، ۱۳۸۵: ۶۳). در این نظریه، تمرکز اصلی بر پیوند میان وابستگی‌های غیرمادی و فرایندهای شکل‌گیری هویت و نظم اجتماعی است. از منظر کولین، آنچه به‌عنوان واقعیت اجتماعی شناخته می‌شود، حاصل فرایندی است که در آن انسان‌ها از طریق گفت‌وگو، توافق جمعی درباره معنا و ماهیت پدیده‌ها، و بهره‌گیری از مفاهیم ذهنی برای تفسیر محیط اطراف، آن واقعیت را خلق می‌کنند (Collin, 1997, p. 2-3).

بر اساس دیدگاه سازه‌انگاری، تمامی واقعیت‌های عینی در سطح روابط بین‌الملل از دل قواعد و هنجارهایی برمی‌خیزند که دولت‌ها آن‌ها را به‌عنوان مبنایی برای شکل‌دهی به منافع عقلانی خود تلقی می‌کنند. به عبارت دیگر، منافع دولت‌ها و ملت‌ها صرفاً محصول محاسبات مادی نیست، بلکه از دل مجموعه‌ای از قواعد و نرم‌های اجتماعی شکل می‌گیرد. این قواعد نه تنها بستر تعاملات بین‌المللی را فراهم می‌کنند، بلکه تعیین می‌کنند چه بازیگرانی، بر اساس چه اصولی، می‌توانند به اهداف ملموس در عرصه جهانی دست یابند (امینی، ۱۳۸۳: ۱۶۰).

سازه‌انگاران بر این نکته تأکید دارند که روابط میان کشورها، همانند سایر مناسبات سیاسی، محصول ساختارهای اجتماعی‌اند، نه صرفاً خروجی عوامل مادی. مناسبات میان دولت‌ها صرفاً به دلیل موازنه‌های تجاری، نظامی یا نهادی شکل نمی‌گیرند، بلکه

مفاهیم ذهنی، باورها و ارزش‌ها نیز در این میان نقشی کلیدی ایفا می‌کنند. این مجموعه مفاهیم ذهنی را می‌توان در سه محور اصلی دسته‌بندی کرد: نخست، هویت‌ها که به آگاهی جمعی بازیگران و برداشت آن‌ها از سایر کنشگران اشاره دارد؛ دوم، فرهنگ‌های استراتژیک که حاوی تلقی‌هایی درباره ماهیت سیاست بین‌الملل، روش‌های موفقیت و نحوه کاربرد قدرت هستند و سوم، هنجارها که به پرسش از مشروعیت، اثرگذاری و درستی کنش‌ها در چهارچوب روابط بین‌الملل می‌پردازند (امام جمعه‌زاده و میکوشش، ۱۳۹۲: ۷۹). از دیدگاه این نظریه، واقعیت نه چیزی پیشینی و قطعی، بلکه محصول معناسازی در بستر روابط اجتماعی است. به بیان دیگر، کنش‌های انسانی در دل فضاهایی اجتماعی معنا می‌گیرند و همین فرایند تولید معناست که ساختار جهان سیاسی را شکل می‌دهد. در چهارچوب سازه‌انگاری، هویت، هنجار و فرهنگ سه عنصر بنیادینی هستند که در شکل‌گیری سیاست جهانی نقش محوری ایفا می‌کنند. منافع و هویت‌های دولت‌ها نیز نه به‌طور مستقل، بلکه در بستر تعاملات اجتماعی و قواعد فرهنگی و هنجاری شکل می‌گیرند. از این‌رو، سازه‌انگاری در پی آن است که نشان دهد چگونه هویت‌ها و ارزش‌های اجتماعی می‌توانند از طریق مناسبات نهادینه میان بازیگران، گسترش یافته و بر جهت‌گیری‌های سیاسی اثرگذار باشند (هادیان، ۱۳۸۲: ۹۱۵). برای بررسی نقش مؤثر جنبش اخوان المسلمین در جهت‌دهی به سیاست خارجی ترکیه، رویکرد سازه‌انگاری یکی از کارآمدترین چهارچوب‌های تحلیلی به شمار می‌آید؛ رویکردی که پیوند میان شکل‌گیری هویت‌های جمعی و تصمیمات سیاست خارجی را در مرکز توجه قرار می‌دهد. از منظر این دیدگاه، چگونگی تعریف یک بازیگر سیاسی از خود و دیگری، همچنین نظام ارزشی و هنجاری حاکم بر آن، نقش تعیین‌کننده‌ای در جهت‌گیری‌های خارجی آن ایفا می‌کند؛ مسئله‌ای که در مورد روابط میان اخوان المسلمین و دولت ترکیه، به‌ویژه در دوران حزب عدالت و توسعه، اهمیت دوجندانی یافته است. این رویکرد به‌ویژه بر نقش هویت‌ها و هنجارهای اجتماعی در شکل‌دهی به سیاست‌های خارجی تأکید می‌کند و نشان می‌دهد که چگونه دولت‌ها، از جمله ترکیه، سیاست‌های خارجی خود را بر اساس مفاهیم و ارزش‌های اجتماعی و فرهنگی که از آن‌ها پیروی می‌کنند، تدوین می‌نمایند.

ونت به‌عنوان برجسته‌ترین نظریه‌پرداز این رویکرد، نظریه سازه‌انگاری را به این شکل معرفی می‌کند: «سازه‌انگاری به‌عنوان نظریه‌ای ساختاری (کلان) در نظام بین‌الملل شناخته می‌شود که در آن دولت‌ها، واحدهای اصلی تحلیل در نظریه‌های سیاسی به شمار می‌روند و سیستم بین‌الملل که متشکل از دولت‌ها است، دارای

ساختاری است که ویژگی‌های بین‌الذهانی آن برجسته است و بخش عمده‌ای از منافع و هویت دولت‌ها از طریق این ساختار اجتماعی شکل می‌گیرد» (Wendt, 1994, p. 383-384). تحلیل پدیده همکاری در چهارچوب سازه‌نگاری، ماهیتی بیشتر شناختی دارد تا رفتاری؛ زیرا این رویکرد به‌جای تمرکز بر کنش‌های عینی، به درک‌های مشترک میان بازیگران توجه می‌کند. سازه‌نگاری معتقد است که آنچه به‌عنوان ساختار هویت و منافع بازیگران درک می‌شود، یعنی همان چیزی که می‌توان از آن به‌عنوان «چهارچوب بازی» نام برد، در بیرون از خود تعاملات شکل گرفته و بافتار آن بر مبنای فهم بین‌الذهانی بازیگران ساخته می‌شود (ونت، ۱۳۸۵: ۶۳). از منظر این دیدگاه، تفسیر روابط نه صرفاً بر پایه عوامل مادی بلکه با تکیه بر مؤلفه‌های غیرمادی و اجتماعی، مانند هویت و درک جمعی از موقعیت‌ها، انجام می‌گیرد. در همین راستا، کولین تأکید دارد که واقعیت اجتماعی از مسیر اندیشه و گفت‌وگو و بر پایه توافق جمعی افراد در مورد چستی پدیده‌ها ساخته می‌شود؛ این فرایند از طریق پیوندهای مفهومی و زبان مشترک افراد شکل می‌گیرد (Collin, 1997, pp. 2-3).

از نگاه این نظریه، تمامی پدیده‌های عینی که در سطوح مختلف تعاملات بین‌المللی مشاهده می‌شوند، در چهارچوبی از هنجارها و قواعد اجتماعی قابل درک هستند. این هنجارها نه تنها معیارهایی برای تعریف منافع عقلانی دولت‌ها به‌شمار می‌روند، بلکه بستر عینی تحقق این منافع نیز بر اساس همان قواعد تعریف می‌شود. به بیان دیگر، هنجارها همان چیزی هستند که هم ساختار بازی بین‌المللی را تعیین می‌کنند و هم مشخص می‌سازند کدام بازیگران با کدام اصول قادر به تحقق نتایج واقعی در عرصه روابط بین‌الملل خواهند بود (امینی، ۱۳۸۳: ۱۶۰). در دیدگاه سازه‌نگاران، روابط میان دولت‌ها برخلاف دیدگاه‌های سنتی صرفاً بر بنیان مؤلفه‌های مادی همچون توان نظامی یا ظرفیت اقتصادی بنا نمی‌شود. بلکه، این روابط تحت تأثیر باورها، ادراکات و معناهای ذهنی شکل می‌گیرند. بر همین اساس، رفتارهای بین‌المللی دولت‌ها در پرتو سه نوع مفهوم قابل بررسی‌اند: نخست، هویت‌ها که شامل شناخت کنشگران از خود و برداشت‌های متقابل آن‌ها از دیگران است؛ دوم، فرهنگ‌های استراتژیک که بر نگرش‌های رایج درباره چگونگی موفقیت در فضای بین‌المللی، کاربرد قدرت و شیوه‌های تعامل دلالت دارد و سوم، هنجارهایی که ناظر به معیارهای مشروعیت، اخلاق، و مقبولیت رفتاری در سطح روابط میان ملت‌ها هستند (امام جمعه‌زاده و میرکوشش، ۱۳۹۲: ۷۹).

سازه‌انگاری بر این اصل استوار است که آنچه به‌عنوان واقعیت در جهان شناخته می‌شود، برخاسته از فرایندهای اجتماعی‌سازی و معناسازی است. در این نگاه، رفتارهای انسانی در خلأ شکل نمی‌گیرند، بلکه در چهارچوبی اجتماعی و مبتنی بر روابط میان‌ذهنی معنا پیدا می‌کنند. واقعیت جهان پیرامون، نه امری ثابت و از پیش موجود، بلکه حاصل فرایندی است که در آن انسان‌ها از طریق تعاملات اجتماعی به پدیده‌ها معنا می‌بخشند و همین معناسازی، بنیان شکل‌گیری واقعیت جهانی را فراهم می‌سازد. در این میان، هویت‌ها، هنجارها و فرهنگ‌ها نقش اساسی در شکل‌دهی به سیاست بین‌الملل ایفا می‌کنند و دولت‌ها منافع و جایگاه خود را نه بر اساس منطق صرف مادی، بلکه در چهارچوب همین ساختارهای اجتماعی تعریف می‌نمایند. سازه‌انگاری در پی آن است تا نشان دهد چگونه این مفاهیم و ارزش‌ها از طریق شبکه‌ای از روابط نهادینه میان بازیگران توسعه یافته و پایداری می‌یابند (هادیان، ۱۳۸۲: ۹۱۵). یکی از مناسب‌ترین چهارچوب‌های تحلیلی برای بررسی نقش‌آفرینی جنبش اخوان‌المسلمین در جهت‌دهی به سیاست خارجی دولت ترکیه، نظریه سازه‌انگاری است؛ رویکردی که تمرکز اصلی آن بر پیوند میان هویت جمعی و تصمیمات سیاست خارجی قرار دارد. این رهیافت با برجسته کردن نقش ساختارهای ذهنی، ادراکات مشترک و هنجارهای اجتماعی، به ما کمک می‌کند تا نحوه تأثیرگذاری ایده‌ها و هویت‌های ایدئولوژیک بر رفتارهای خارجی کشورها را بهتر درک کنیم، به‌ویژه در مورد ترکیه و پیوندهایش با اخوان‌المسلمین. این رویکرد به‌ویژه بر نقش هویت‌ها و هنجارهای اجتماعی در شکل‌دهی به سیاست‌های خارجی تأکید می‌کند و نشان می‌دهد که چگونه دولت‌ها، از جمله ترکیه، سیاست‌های خارجی خود را بر اساس مفاهیم و ارزش‌های اجتماعی و فرهنگی که از آن‌ها پیروی می‌کنند، تدوین می‌نمایند. ونت به‌عنوان برجسته‌ترین نظریه‌پرداز این رویکرد، نظریه سازه‌انگاری را به این شکل معرفی می‌کند: «سازه‌انگاری به‌عنوان نظریه‌ای ساختاری (کلان) در نظام بین‌الملل شناخته می‌شود که در آن دولت‌ها، واحدهای اصلی تحلیل در نظریه‌های سیاسی به شمار می‌روند و سیستم بین‌الملل که متشکل از دولت‌ها است، دارای ساختاری است که ویژگی‌های بین‌الذهنی آن برجسته است و بخش عمده‌ای از منافع و هویت دولت‌ها از طریق این ساختار اجتماعی شکل می‌گیرد» (Wendt, 1994, p. 383-384). از نگاه سازه‌انگاری، مسئله همکاری میان بازیگران بین‌المللی، بیش از آن که متکی بر الگوهای رفتاری قابل مشاهده باشد، در بُعد شناختی و ذهنی قابل تحلیل است. این رویکرد به جای تکیه بر کنش‌های بیرونی، بر درک مشترک و روابط

بین‌الذهانی میان دولت‌ها تمرکز می‌کند؛ جایی که ساختارهای شکل‌دهنده به هویت و منافع، که همان چهارچوب بازی سیاسی را می‌سازند، خود محصولی بیرونی از تعاملات، اما وابسته به آن‌ها تلقی می‌شود (ونت، ۱۳۸۵: ۶۳). از منظر سازه‌انگاری، آنچه روابط بین‌الملل را معنا می‌بخشد، نه الزاماً مادیات، بلکه شبکه‌ای از وابستگی‌های غیرملموس و درک‌های اجتماعی است که در فرایندهای شکل‌گیری هویت و نظم اجتماعی نقش دارند. همان‌گونه که کولین توضیح می‌دهد، واقعیت اجتماعی چیزی از پیش ساخته نیست، بلکه محصول توافقات ذهنی و گفت‌وگوهای جمعی انسان‌ها درباره چیستی پدیده‌ها است؛ واقعیتی که از طریق مفاهیم مشترک و ارتباط میان افراد شکل می‌گیرد (Collin, 1997, p. 2-3).

از منظر اندیشه‌ورزان سازه‌انگار، مناسبات بین‌المللی همچون دیگر اشکال روابط سیاسی، بر بستری اجتماعی و تعاملی بنا می‌شود. به اعتقاد آنان، پیوندها و گرایش‌های میان دولت‌ها صرفاً ناشی از عوامل مادی نظیر توازن تجاری یا توان نظامی نیست، بلکه ریشه در باورها، انگاره‌ها و ادراکاتی دارد که شکل‌دهنده برداشت بازیگران از جهان پیرامون است. این ادراکات ذهنی در قالب سه مؤلفه کلیدی قابل شناسایی‌اند: نخست، هویت‌ها که معرف درک یک بازیگر از خودش و دیگران است؛ دوم، فرهنگ‌های راهبردی که دیدگاه‌هایی درباره طبیعت نظام بین‌الملل و شیوه‌های برآمدن در آن، به‌ویژه در زمینه استفاده از قدرت و امکان همکاری، ارائه می‌دهند و سوم، هنجارهایی که درباره آنچه در فضای بین‌الملل مشروع، مؤثر یا پذیرفتنی تلقی می‌شود، بحث می‌کنند (امام جمعه‌زاده و میکوش، ۱۳۹۲: ۷۹). در این چهارچوب نظری، واقعیت نه امری بیرونی و از پیش موجود، بلکه برساخته روابط اجتماعی تلقی می‌شود. سازه‌انگاری بر این باور است که تمامی کنش‌های انسانی در بسترهای اجتماعی شکل می‌گیرند و معنای خود را از همین فضا دریافت می‌کنند؛ فرایندی که در نهایت به ساخت واقعیت‌های بین‌المللی می‌انجامد. مطابق این دیدگاه، عناصر بنیادینی چون هویت، فرهنگ و هنجارها، ستون‌های اصلی شکل‌گیری سیاست جهانی هستند. هویت‌ها و منافع دولت‌ها در این نظام، نه مستقل و ایستا، بلکه حاصل تعامل و درهم‌تنیدگی با مجموعه‌ای از هنجارهای اجتماعی و فرهنگی‌اند. سازه‌انگاری می‌کوشد نشان دهد که چگونه این مؤلفه‌های ذهنی و اجتماعی می‌توانند از طریق روابط نهادینه و مستمر میان بازیگران سیاسی، تقویت شده و به بازتولید مستمر نظام بین‌الملل بینجامند (هادیان، ۱۳۸۲: ۹۱۵). برای فهم نقش‌آفرینی جنبش اخوان‌المسلمین در جهت‌دهی به سیاست خارجی ترکیه، می‌توان از رویکرد سازه‌انگاری به‌عنوان یکی از مؤثرترین

چهارچوب‌های تحلیلی بهره گرفت؛ رهیافتی که تمرکز خود را بر پیوند میان ساختارهای هویتی و جهت‌گیری‌های سیاست خارجی قرار می‌دهد. این دیدگاه به جای تحلیل صرف منافع مادی، بر آن است که باورها، هویت‌ها و درک‌های مشترک میان بازیگران سیاسی، نقشی کلیدی در شکل‌دهی به رفتارهای بین‌المللی ایفا می‌کنند؛ مسئله‌ای که در رابطه میان اخوان‌المسلمین و حزب عدالت و توسعه، نمود روشنی دارد. این رویکرد به‌ویژه بر نقش هویت‌ها و هنجارهای اجتماعی در شکل‌دهی به سیاست‌های خارجی تأکید می‌کند و نشان می‌دهد که چگونه دولت‌ها، از جمله ترکیه، سیاست‌های خارجی خود را بر اساس مفاهیم و ارزش‌های اجتماعی و فرهنگی که از آن‌ها پیروی می‌کنند، تدوین می‌نمایند. در این چهارچوب، تعاملات بین‌المللی به‌طور اجتماعی ساخته شده و هویت‌های سیاسی و فرهنگی بازیگران مختلف می‌توانند بر جهت‌گیری‌های سیاست خارجی تأثیرگذار باشند. به عبارتی دیگر، هویت‌ها تعیین‌کننده منافع سیاست خارجی دولت‌ها هستند و منافع چراغ راهنمای سیاست خارجی کشورها است. بنابراین، به دو دلیل تأکید بر سازه‌انگاری ضروری است. دلیل اول، به پارادایم هویتی اخوان‌المسلمین و نقش ایدئولوژی (عقاید، ایده‌ها، هنجارها و ارزش‌ها) در هر دو نسل قدیم و جدید این جنبش مربوط می‌شود و دلیل دوم، با ویژگی‌های فکری و فرهنگی دولت ترکیه ارتباط دارد که به‌خصوص در سیاست خارجی این کشور در قبال منطقه خاورمیانه وجود دارد. در واقع، بر طبق همین رویکرد نظری ویژه و با علم به نقش مؤلفه هویت در شکل‌دهی به نظم سیاسی و منطقه‌ای (متقی و معینی، ۱۴۰۰)، مهم‌ترین علت نزدیکی اخوان‌المسلمین و ترکیه به مقولات هویت، هویت اسلامی و ارتباط آن با شرایط و مقتضیات عصر (از جمله مسئله سیاست و حکومت) برمی‌گردد.

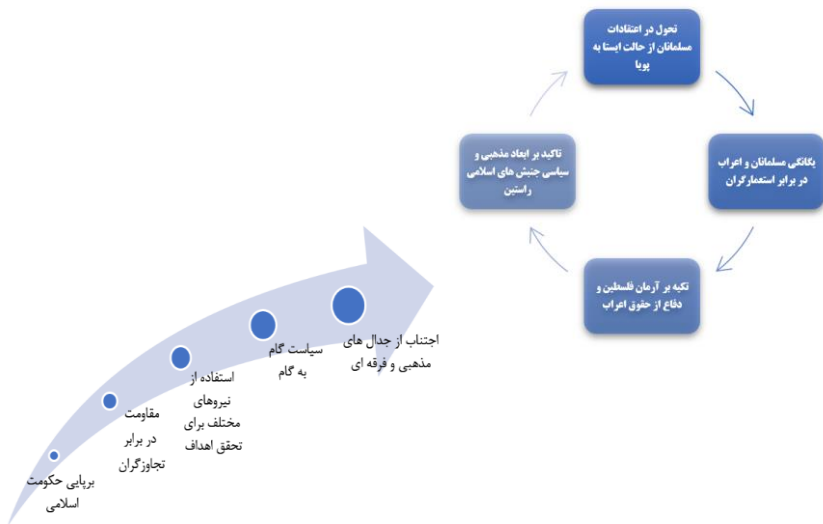
۳. شکل‌گیری و اهداف جنبش اخوان‌المسلمین

نهضت اخوان‌المسلمین در مصر، محصول یکی از پیچیده‌ترین مراحل تاریخ مدرن در این کشور بوده است. پیچیدگی مزبور از ارتداد و نیهیلیسم که بعد از جنگ جهانی اول، جهان اسلام را در بر گرفت، از سنت‌گرایی و محافظه‌کاری و نیز از جریان‌ات غیراسلامی و سکولار که مراکز دانشگاهی و روشنفکری مصر را در بر گرفته بود، به دست آمده بود (البنا، ۱۳۶۶: ۶۵-۶۶). از نظر اخوان‌المسلمین، اسلام به‌عنوان سیستمی جامع با تمام جنبه‌های زندگی در ارتباط است و تنها به‌عنوان دین محسوب نمی‌شود. تأکید بر این باور که اسلام نه تنها یک عقیده دینی بلکه نظامی فراگیر برای زندگی

فردی و اجتماعی و نیز اساس حکومت‌داری است، موجب شده تا آموزه‌های اسلامی از چهارچوب عبادات فردی فراتر رفته و در نهادهای سیاسی همچون پارلمان‌ها نیز حضور یابند. در اندیشه اخوان‌المسلمین، اجرای شریعت اسلامی به‌عنوان مبنای نظم اجتماعی و کنترل سیاسی، از بنیادی‌ترین اصول به‌شمار می‌آید. این اهمیت تا بدان جاست که شکل‌گیری این جنبش را می‌توان واکنشی به گسترش تفکر سکولاریستی دانست؛ نگرشی که سعی در محدود ساختن دین به حوزه ارتباط فردی انسان با خدا داشت و دین را از امور اجتماعی و حکومتی جدا می‌پنداشت (قادری، ۱۳۹۰: ۵۳-۵۴). علاوه بر این، «پیدایش این جنبش نیز مستقیم یا غیرمستقیم زائیده اراده غرب نبود، بلکه واکنشی بر ضد غرب‌زدگی و علیه سیاست‌های غربی به‌شمار می‌رفت. این جنبش توانست به سرعت در سراسر مصر و بسیاری از کشورهای عربی و اسلامی گسترش یابد» (واعظی، ۱۳۹۰: ۳۵۷).

از منظر دکمچیان، تأسیس اخوان‌المسلمین را باید نشانگر تلاقی و برخورد جریانات اجتماعی از یک طرف و شخصیت قوی حسن البنا از طرف دیگر محسوب نمود. مصر بین دو جنگ جهانی اول و دوم، کانون اصلی فشارهای متضاد اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و ایدئولوژیک به حساب می‌آمد که زمینه را برای ظهور جنبش اخوان فراهم نمودند. در حقیقت، ریشه‌های این بحران به تحولات تاریخی نیمه دوم قرن نوزدهم بازمی‌گردد؛ دوره‌ای که مصر تحت نفوذ گسترده قدرت‌های اروپایی، به‌ویژه بریتانیا، قرار گرفت و سلطه خاندان محمدعلی نیز بر ساختار سیاسی و اقتصادی کشور سایه افکند. در این برهه، دخالت‌های خارجی نه‌فقط در عرصه سیاست، بلکه در فرهنگ و اقتصاد مصر نیز به‌وضوح احساس می‌شد و زمینه‌ساز شکل‌گیری تنش‌های عمیق اجتماعی و سیاسی در دهه‌های بعدی شد. در این شرایط بحرانی که جنگ‌های جهانی نیز بر آن سایه انداخته بود، واکنش مصری‌ها به نفوذ اروپایی‌ها در دو قالب خود را نشان داد: یکی مبارزه علیه خدیو و سلطه‌گران اروپایی، همچون فعالیت‌های مصطفی کامل، محمد فرید و سعد زغلول علیه بریتانیا، و دیگری اصلاحات اسلامی و سلفی‌گری تحت سرپرستی شیخ محمد عبده. این دو واکنش در کنار رشد ناسیونالیسم و اسلام‌گرایی در سال‌های میان دو جنگ جهانی و در بجه‌کشمکش میان پادشاه بریتانیا و سیاستمداران ناسیونالیست به رهبری حزب وفد، زمینه‌ساز شکل‌گیری جنبش‌های اجتماعی و سیاسی شد. با این حال، از نظر بسیاری از مصری‌ها، این جنبش‌های روشنفکری نتوانسته بودند مصر را از سلطه بریتانیا، نفوذ فرهنگی و اقتصادی غرب و همچنین حکومت فاسد درباریان آزاد کنند. رهبران مذهبی نیز قادر

به ارائه یک طرح ایدئولوژیک برای تغییرات اساسی در ساختار اجتماعی و اقتصادی کشور نبودند. به همین دلیل، واکنش حسن البنا به این وضعیت، فراخوان به بازگشت به اصول اسلامی و بنیادگرایی بود که در حقیقت بازتابی از جنبش‌های احیای اسلامی قبلی به شمار می‌رفت (دکمیان، ۱۳۹۰: ۱۴۸-۱۴۹). جنبش اخوان المسلمین که توسط حسن البنا پایه‌گذاری شد، «اساساً از شرایط سیاسی و اجتماعی مصر پس از جنگ جهانی اول برآمد. عواملی همچون افزایش بی‌دینی در میان روشنفکران، گسترش سکولاریسم پس از پیروزی کمال آتاتورک، انقلاب ۱۹۱۹ علیه بریتانیا و آرزوی مردم برای اصلاحات داخلی مصر در شکل‌گیری این جنبش تأثیرگذار بودند. اخوان المسلمین از یک‌سو در تلاش بودند تا اصول اسلامی را در زندگی اجتماعی و سیاسی مصر حاکم کنند و اعتقادات اسلامی مردم را از حالت ایستایی و بی‌اثر خارج سازند». از سوی دیگر، هدف آن‌ها تحقق اتحاد میان کشورهای عربی و رهایی از سلطه قدرت‌های غربی بود که به سرزمین‌های اسلامی وارد شده بودند (عنایت، ۱۳۷۰: ۲۴۰). اصول و اهداف جنبش اخوان المسلمین را می‌توان چنین بیان نمود:

شکل ۱: اصول و اهداف جنبش اخوان المسلمین

منبع: خاتمیان، ۱۳۶۹: ۵۳

در واقع، آرمان اخوان‌المسلمین به‌نوعی دوگانه بود؛ چرا که از یک‌سو خواهان حاکمیت آموزه‌ها و اصول اسلامی بر مصر بود و از سوی دیگر، به اتحاد اعراب و رهایی از سلطه غرب باور داشت. یکی از دلایل اختلاف اخوان‌المسلمین با جمال عبدالناصر نیز همین بود که ناسیونالیسم عرب به رهبری ناصر با نگرش‌های اسلام‌گرایانه اخوان‌المسلمین هم‌راستا نبود؛ چرا که اخوان‌المسلمین می‌خواستند وحدت اعراب را بر مبنای اصول اسلامی محقق سازند (امرای، ۱۳۸۳: ۱۳۶). این آرمان در دوران سی‌ساله حکومت حسنی مبارک نیز ادامه یافت.

از منظر نظریه سازه‌نگاری، دلایل مختلفی می‌توان در موفقیت اخوان‌المسلمین در بسیج افکار عمومی و شکست رژیم مبارک برشمرد: بهره‌گیری از تجربیات گذشته، سازمان‌دهی مؤثر اعضای جنبش، نفوذ کاریزماتیک در میان اقشار مختلف جامعه، انسجام داخلی و تشکیلات قوی، و تأثیر عوامل ذهنی و ایدئولوژیک. در آن مقطع زمانی، غایت اصلی جنبش اخوان‌المسلمین آن بود که حکومتی مبتنی بر اجرای کامل شریعت اسلامی پایه‌گذاری شود؛ هدفی که در گفتمان آن دوران با عنوان «بیداری مردمی و اسلامی» شناخته می‌شد. در جریان اعتراضات مردمی مصر، به‌ویژه در روز دوم فوریه ۲۰۱۱، اعضای این جنبش نقش محوری در تقابل با حکومت حسنی مبارک ایفا کردند و توانستند بسیاری از مجروحان و آسیب‌دیدگان را از میدان‌التحریر خارج و از شدت خشونت بکاهند. در سومین هفته خیزش انقلابی مصر، حضور گسترده و سازمان‌یافته جوانان وابسته به اخوان، به شکل چشمگیری افزایش یافت و مقاومت این نیروها باعث شد که اقدام نهایی حکومت برای اعلام وضعیت اضطراری و پاک‌سازی میدان در تاریخ دهم فوریه، با شکست مواجه شود (پورسعید، ۱۳۹۰: ۱۸۶).

۳-۱. نظام مطلوب از نگاه اخوان‌المسلمین

با وجود پیچیدگی ساختار سازمانی اخوان، این ساختار فاصله زیادی از ساختار ایستا یا متصلب دارد. در واقع، این ساختار منعطف، جامع و انطباق‌پذیر است و به اخوان در به‌کارگیری، حفظ و شبیه‌سازی اعضای خود از طبقه‌های مختلف اجتماعی، فرهنگی، آموزشی، حرفه‌ای و جغرافیایی کمک می‌کند و همه آن‌ها را زیر چتر جماعت، یکپارچه می‌کند.

پارادایم جامعه نتیجه فرایندهای پیچیده آموزش و شبکه‌سازی اجتماعی است. اخوان به‌عنوان یک جنبش اجتماعی به تخصیص منابع، بسیج افراد و تعیین چهارچوب‌های ایدئولوژیک، پیوند اعضا با یکدیگر و تقویت تعهد آن‌ها می‌پردازد و به

شکل مستمر بر شبکه‌های اجتماعی، روابط فامیلی و پیوندهای مذهبی به منظور گسترش رأی‌دهندگان خود سرمایه‌گذاری می‌کند. پارادایم جماعت‌محور، هویت جمعی اخوان است و به‌عنوان بنیان فعالیت و یگانگی آن عمل می‌کند. البنا و رهبران بعدی اخوان همواره بر اهمیت حرکت به‌عنوان یک گروه یا جنبش با محوریت جامعه، تأکید می‌کردند؛ در واقع، ساختار سازمانی اخوان بر ایده جمع‌گرایی یا «جماعت» بودن پایه‌گذاری شده است (العنای، ۱۳۹۸: ۷-۹). جنبش اخوان‌المسلمین، نظام اسلامی را متشکل از سه خرده نظام سیاسی، اقتصادی و اجتماعی می‌داند که هر کدام از آن‌ها عنصری ضروری در تشکیل دولت اسلامی به حساب می‌آید و نقش مهمی را در نظام اسلامی مورد نظر اخوان‌المسلمین ایفا می‌نماید. این سه خرده نظام به شرح زیر است:

خرده نظام سیاسی: سازمان سیاسی دولت اسلامی بر سه اصل استوار است: ۱. قرآن به‌عنوان قانون اساسی؛ ۲. حکومت در قالب «نظام شورایی»؛ ۳. حاکم اجرایی که باید به آموزه‌ها و فرامین اسلامی ملتزم بوده و بر طبق اراده مردم عمل نماید (میشل، ۱۳۹۵: ۱۸۴). حکومتی که بر اساس اصول نامبرده تأسیس می‌گردد در راستای عرف اجتماع بوده و مصالح عمومی را محقق می‌نماید. بر طبق نظر حسن البنا، حاکم «در برابر خدا و مردم (که اجیر و عامل آنان است) مسئول است. حکومت چیزی جز قرارداد بین حکومت شونده‌گان و حاکم بر اساس مراعات مصالح عمومی نیست». این قرارداد اجتماعی در اندیشه حسن البنا مبتنی بر حقوق و وظایف طرفین قرارداد، یعنی حاکم و محکومان (مردم) است (مرادی، ۱۳۸۱: ۸۶). ضمناً یکی از پایه‌های اصلی دولت اسلامی، شورا یا اهل حل و عقد است که این شورای اسلامی متشکل از رهبران مجرب و فقها است و پیروی از دستورات آن علاوه بر مردم، حاکمان را نیز در برمی‌گیرد.

خرده نظام اجتماعی: اساس یک جامعه سالم بر پایه افراد صالح بنا نهاده شده است. از این رو، اسلام توجه ویژه‌ای به تعلیم و تربیت انسان‌ها دارد و آنان را در برابر وجدان و خداوند مسئول می‌داند. این دین، انسان‌ها را به رهایی و آزادسازی از تیرگی‌ها و نواقص دعوت می‌کند. به‌طور طبیعی، تا زمانی که فرد، تربیت صحیح و سالمی نداشته باشد، هرگز یک جامعه اسلامی به وجود نخواهد آمد. اگر خانواده را به‌عنوان پایه اساسی سازمان جامعه در نظر بگیریم، می‌توان گفت که آزادی و سعادت خانواده به‌طور مستقیم وابسته به سعادت و سلامتی فرد است. علاوه بر این، موفقیت و سعادت جامعه نیز به خوشبختی خانواده بستگی دارد. در اسلام، روابط خانواده نقش بسیار مهمی در برپایی یک جامعه سالم دارند. متأسفانه، به تعبیر غزالی، غرب و شرق از درک این

مفهوم عاجز مانده‌اند (میشل، ۱۳۸۶: ۱۹۹-۱۹۸).

خرده نظام اقتصادی: اخوان‌المسلمین از نظر اقتصادی دو اصل را در نظر داشت:

۱. تأمین امنیت اقتصادی توده‌های مصری به منظور از بین بردن جنگ طبقاتی؛
۲. استقلال اقتصادی که به استقلال سیاسی خواهد انجامید. جمعیت برای رسیدن به این هدف، صنایع و مشاغل را در چهارچوب احکام اسلامی راه‌اندازی کرد که نه تنها جمعیت را در تأمین نیازهای مالی خود یاری می‌داد، بلکه به توسعه اقتصاد ملی و کاهش سلطه بیگانه کمک می‌کرد (عوض، ۱۳۷۵: ۱۰۲).

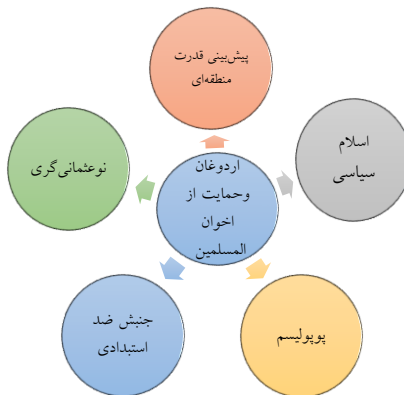
۴. شکل‌گیری و نفوذ اخوان‌المسلمین در حزب عدالت و توسعه ترکیه

با روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه، دوره جدیدی از روابط ترکیه و اخوان‌المسلمین آغاز شد. در ابتدا، بعد از آن که حزب عدالت و توسعه با انتخاب اردوغان به نخست‌وزیری در سال ۲۰۰۳ کنترل ترکیه را به دست گرفت، مواضع کاملاً متفاوتی با اخوان‌المسلمین اتخاذ نمود. برای اولین بار، حزب عدالت و توسعه تمایل به ایجاد ائتلاف با نخبگان سکولار و لیبرال در ترکیه را نشان داد. مهم‌تر از آن، در سیاست خارجی با سیاست‌های ایالات متحده هم‌سو شده و ترکیه تمرکز و تلاش قابل توجهی برای پیوستن به اتحادیه اروپا تا ایجاد اتحادها و ائتلاف‌های اسلامی با کشورهای مسلمان داشت. همچنین حزب عدالت و توسعه در سال‌های اولیه فعالیت خود، دائماً به ناظران خارجی از تعهد خود به سکولاریسم و حفظ روابط خوب با رژیم صهیونیستی اطمینان می‌داد. بدیهی است که این نگرش در تضاد با ایدئولوژی بنیان‌گذار و رهبران بعدی اخوان‌المسلمین با حزب عدالت و توسعه که اسلام‌گرا اما سکولار بودند، قرار داشت (Ayyash, 2020, p. 4-5). در واقع، تا قبل از انقلاب ۲۰۱۱، اخوان‌المسلمین مدل حزب عدالت و توسعه را تهدیدی برای خود می‌دید و از این‌که اعضای جوان اخوان ایده‌های مشابهی را اتخاذ کنند، وحشت داشت. برای رهبران اخوان‌المسلمین که به وفاداری و انسجام سازمانی بیش از هر چیزی ارزش قائل بودند، تصدیق موفقیت حزب عدالت و توسعه در حکومت، به معنای تأیید ضمنی موفقیت یک جنبش انشعابی اسلام‌گرا بود که روایت اخوان را مبنی بر این‌که این سازمان انحصار مقاومت عادلانه را در اختیار دارد، به خطر می‌انداخت (Habib, 2009)؛ اما این وضعیت به سرعت در سال‌های بعد و به‌ویژه هم‌زمان با بهار عربی و اوج حاکمیت اندیشه‌های احمد داوودغلو در نظام سیاسی خارجی ترکیه، تغییر کرد. موفقیت‌های انتخاباتی اخوان‌المسلمین و

بعداً پیروزی آن در ریاست جمهوری، روابط بین ترکیه و مصر را تقویت کرد. جنبش مدام شباهت‌های سیاسی و اعتقادی با اردوغان را برجسته می‌کرد. مرسی به شرکای بین‌المللی مصر اطمینان داد که روابطش با رژیم صهیونیستی تغییر نخواهد کرد. مشارکت اخوان المسلمین و حزب عدالت و توسعه فرصت‌های اقتصادی قابل توجهی را نیز برای هر دو واحد سیاسی داشت. اردوغان و حزب عدالت و توسعه به نزدیک‌ترین متحد بین‌المللی مرسی و حزب آزادی و عدالت اخوان^۱ تبدیل شدند.

۵. پیش‌زمینه‌های تئوریک اردوغان در حمایت از اخوان المسلمین

بر اساس سخنرانی‌ها و دیدگاه‌های اردوغان و حامیان وی در ساختار حزب عدالت و توسعه به نظر می‌رسد حمایت وی از اخوان المسلمین را بتوان در چهارچوب چند دیدگاه نظری دسته‌بندی کرد:

شکل ۲: مؤلفه‌های تئوریک حمایت اردوغان از اخوان المسلمین

اسلام سیاسی: رئیس‌جمهور ترکیه، اخوان المسلمین را به دلیل ترکیبی از وابستگی ایدئولوژیک، پیوندهای تاریخی و منافع ژئوپلیتیکی جایگزینی برای کشورهای خاورمیانه می‌داند. اردوغان و حزب عدالت و توسعه از نظر تاریخی دارای نقاط مشترک ایدئولوژیک با اخوان المسلمین هستند که هر دو ریشه در اسلام سیاسی دارند. علاوه بر این، ترکیه خود را به‌عنوان قهرمان جهان اسلام و موازنه‌ای در مقابل نفوذ قدرت‌های

1. Freedom and Justice Party (FJP)

سنتی منطقه‌ای و غرب قرار داده است. در نتیجه، اردوغان از اخوان‌المسلمین به‌عنوان ابزاری برای به چالش کشیدن نظم مستقر در خاورمیانه و نمایش نفوذ ترکیه در منطقه حمایت کرده است (Muslim Brotherhood in Turkey, January 10, p. 2015).

نوعثمانی‌گری: «گفتمان نوعثمان‌گری که با قدرت‌یابی اسلام‌گرایان در نقطه کانونی سیاست خارجی ترکیه قرار گرفته است، دو هدف عمده دارد؛ هدف اول، بازبانی هویت منطقه‌ای بر اساس تلفیق اندیشه اسلام متساهل با دستاوردهای مدرنیته است. هدف دوم، ارتقا نقش جهانی ترکیه است» (یزدانی و خیری، ۱۳۹۶: ۱۲۱). پس می‌توان سیاست خارجی اردوغان را از این دریچه نگریست، یعنی مفهومی که بر پیوندهای تاریخی و فرهنگی ترکیه با جهان اسلام تأکید می‌کند. حمایت از جنبش‌های اسلام‌گرا مانند اخوان‌المسلمین را می‌توان بخشی از تلاش‌های اردوغان برای اعمال نفوذ و رهبری ترکیه در منطقه دانست که بازتاب گذشته عثمانی ترکیه به‌عنوان حامی مسلمانان است. سیاست خارجی اردوغان از دریچه نوعثمانی‌گری، به معنی نوعی تغییر ریشه‌ای در نظام سیاسی داخلی ترکیه و اولویت‌های سیاست خارجی آن است. اردوغان در جهت‌گیری دیپلماسی، میراث عثمانی ترکیه را در گفتمان سیاست خارجی خود بازتفسیر کرده و ترکیه را به‌عنوان وارث امپراتوری عثمانی معرفی نموده و بر این مبنا نوعی سیاست فعالانه را در مورد آفریقا-اوراسیا، ترویج نموده است. نسخه نوعثمانی‌گری اردوغان به مراتب بیشتر بر منافع ملی ترکیه متمرکز است. احترام تقریباً وسواس‌گونه وی به دو سلطان عثمانی (محمد دوم و عبدالحمید دوم)، تفکر او را در مورد میراث اسلامی عثمانی روشن می‌کند. لفاظی‌های فزاینده ضد غربی و اسلامی اردوغان پس از سال ۲۰۱۳ چرخشی را در گفتمان سیاست خارجی ترکیه رقم زد و سیاست خارجی نوعثمانیستی آن، گفتمان ضد غربی با رنگ و بوی اسلامی را به خود اختصاص داد. سیاست خارجی وی دستخوش تغییرات شگرفی از جمله دگرگونی ایدئولوژیک، بازتفسیر هویت ترک بر اساس خودآگاهی عثمانی-اسلامی و جهت‌گیری مجدد به سمت فضای عثمانی سابق است (Inac and Hadji, 2022, p. 312).

پیش‌بینی قدرت منطقه‌ای: حمایت اردوغان از اخوان‌المسلمین در خدمت منافع ترکیه در ارائه قدرت و نفوذ در خاورمیانه و شمال آفریقا است. با هم‌سویی با جنبش‌های اسلام‌گرا، ترکیه می‌تواند حوزه نفوذ خود را گسترش دهد، با بازیگران همفکر خود ائتلاف کند و نفوذ قدرت‌های منطقه‌ای رقیب را متعادل نماید.

پوپولیسم: حمایت اردوغان از اخوان المسلمین با لفاظی‌های پوپولیستی، اغلب ترکیه را به‌عنوان مدافع مسلمانان تحت ستم در سراسر جهان نشان می‌دهد. اردوغان با حمایت از جنبش‌های اسلام‌گرا مانند اخوان المسلمین می‌تواند به پایگاه محافظه‌کار و مذهبی خود در داخل کشور متوسل شود و در عین حال وجهه خود را به‌عنوان یک رهبر در صحنه جهانی تقویت کند. بنابراین، وی از پوپولیسم اسلام‌گرا برای بسیج پایگاه حمایتی خود در داخل کشور استفاده کرده و خود را قهرمان جهان اسلام و رهبر «امت» معرفی می‌کند. این روایت پوپولیستی که با عناصری مانند قربانی بودن، غرب‌ستیزی و ناسیونالیسم اسلامی مشخص می‌شود، در تثبیت قدرت او و حفظ سطح قابل توجهی از کنترل نقش بسزایی داشته است. اردوغان با قرار دادن خود به‌عنوان مدافع ملت و اسلام تلاش کرده است تا حزب خود را به‌عنوان تنها حامی قابل اعتماد کشور معرفی کند و از این طریق قدرت خود را مستحکم نماید و صداهای مخالف و گروه‌های مخالف را به حاشیه براند. علاوه بر این، لفاظی پوپولیستی اردوغان برای ایجاد یک روایت تفرقه‌انگیز، قطبی کردن جامعه و القای ترس در میان حامیان استفاده شده است که در نهایت به حفظ کنترل سیاسی و وفادار نگه‌داشتن پایگاه رأی‌دهندگان او کمک می‌کند. همچنین، استقبال اردوغان از اتحادیه بین‌المللی علمای مسلمان، سازمانی که وابسته به اخوان المسلمین است و تلاش‌های او برای حفظ روابط با اخوان المسلمین علی‌رغم فشارهای دیگر کشورها، نشان‌دهنده تعهد او به روایت پوپولیستی اسلام‌گرا است (Alkhouli, Feb 11, 2021).

۶. شاخصه‌های اخوان المسلمین برای سیاست خارجی خاورمیانه‌ای ترکیه

همان‌طور که قبلاً اشاره گردید، در چهارچوب سازه‌انگاری، پیچیدگی روابط بین اخوان المسلمین و دولت ترکیه حاکی از ارتباط بین منافع مادی و غیر مادی و نقش عناصر هویتی، عقیدتی و ایدئولوژیک است که باعث شده تا دکترین اخوان المسلمین از جایگاه و اهمیت خاصی نزد سیاستمداران حزب عدالت و توسعه برخوردار باشد. اخوان المسلمین مجموعه‌ای پیچیده از فرصت‌ها را برای ترکیه ایجاد کرده و خواهد کرد و دولت اردوغان تلاش می‌کند تا از ظرفیت این مجموعه در راستای منافع ملی خود استفاده کند؛ اما این امر چالش‌های متعددی را نیز به وجود آورده یا خواهد آورد و در نتیجه می‌تواند مناسبات حزب عدالت و توسعه و اخوان المسلمین را در حوزه

سیاست خارجی خاورمیانه‌ای ترکیه تحت‌الشعاع قرار دهد. در ذیل، به بعضی از این شاخص‌ها اشاره می‌شود:

حمایت تاریخی: همان‌گونه که بیان شد، دولت اردوغان صراحتاً از اخوان‌المسلمین و ظهور آن در کشورهایمانند مصر پس از بهار عربی حمایت کرد. از سوی دیگر، اخوان‌المسلمین به‌عنوان یک سازمان سیاسی اسلام‌گرا با حضور چشمگیر در بسیاری از کشورهای عربی از گشایش‌های سیاسی ایجاد شده توسط بهار عربی بهره برد. در مصر، بازوی سیاسی اخوان، حزب آزادی و عدالت پس از برکناری حسنی مبارک، رئیس‌جمهور این کشور در سال ۲۰۱۱، در اولین انتخابات دموکراتیک این کشور پیروز شد. در این مدت، دولت اردوغان از اخوان‌المسلمین و مشارکت آن در روند سیاسی مصر و کشورهای دیگر حمایت کرد. حزب عدالت و توسعه با اخوان‌المسلمین در برخی از زمینه‌ها، به‌ویژه، در رویکرد آن‌ها به آمیختن اسلام با حکومت دموکراتیک قرابت‌های ایدئولوژیک دارد که به آن اشاره گردید. با این حال، تنش بین دولت اردوغان و دولت موقت تحت حمایت ارتش در مصر به وجود آمد که در نهایت در سال ۲۰۱۳، رئیس‌جمهور محمد مرسی، یکی از اعضای اخوان‌المسلمین را از قدرت برکنار نمود و همین امر منجر به تیرگی روابط بین ترکیه و مصر شد.

پویایی منطقه‌ای: در سطح منطقه‌ای، سیاست خارجی ترکیه متنوع و پویاست. از یک طرف این کشور به دنبال همکاری‌های استراتژیک با قطر است با اهداف و آرمان‌های اخوان‌المسلمین همدلی نشان داده و از گروه‌های وابسته به این جنبش در منطقه حمایت می‌کند؛ اما از طرف دیگر، حمایت ترکیه از اخوان‌المسلمین روابط آن را با چندین قدرت منطقه‌ای به‌ویژه مصر، عربستان سعودی و امارات متحده عربی تیره کرده است. این کشورها اخوان‌المسلمین را تهدیدی برای ثبات خود می‌دانند و ترکیه را تحت فشار قرار داده‌اند تا از این سازمان فاصله بگیرد. در ضمن، در جریان بحران دیپلماتیک قطر در سال ۲۰۱۷ و قطع روابط دیپلماتیک عربستان، مصر و امارات و بحرین با قطر، ترکیه در کنار ایران در حل‌وفصل این بحران و حمایت از قطر نقش ایفا نمود (نورعلی‌وند، ۱۳۹۶). نباید فراموش کرد که اخوان‌المسلمین یک سازمان اسلام‌گرای فراملیتی با شاخه‌ها و وابستگان متعدد در سراسر خاورمیانه است و با مخالفت دولت‌های مختلف در منطقه مواجه شده است. مصر، تحت ریاست جمهوری عبدالفتاح السیسی، پس از برکناری محمد مرسی، به شدت اخوان‌المسلمین را سرکوب کرده است؛ این در حالی است که ترکیه، به اعضای اخوان‌المسلمین که از مصر گریخته‌اند،

پناهندگی داده است. عربستان سعودی و امارات نیز نگرانی‌های مشابهی در مورد اخوان المسلمین و پتانسیل آن برای به چالش کشیدن سیستم‌های سیاسی و نفوذ خود در منطقه دارند. هر دو کشور از سرکوب دولت مصر علیه اخوان حمایت کرده و اقداماتی را برای مقابله با فعالیت‌های آن در سایر نقاط خاورمیانه انجام داده‌اند. در عربستان سعودی، سلطنت حاکم، اخوان المسلمین را به دلیل حمایت از اسلام سیاسی و توانایی آن در بسیج افشار مردم، چالشی بالقوه برای اقتدار خود می‌بیند. دولت عربستان سعودی مدت‌ها است که به دنبال سرکوب هر شکلی از مخالفت یا فعالیت سیاسی است که می‌تواند تسلط آن را بر قدرت تضعیف کند و ایدئولوژی اخوان المسلمین را با دیدگاه خود برای حکومت ناسازگار می‌داند. امارات متحده عربی نیز موضعی قاطع در برابر اخوان المسلمین اتخاذ کرده است و آن را به‌عنوان یک نیروی بی‌ثبات‌کننده می‌بیند که می‌تواند نظم سیاسی و اجتماعی را به چالش بکشد. عربستان سعودی و امارات متحده عربی، از زمان برکناری محمد مرسی، رئیس‌جمهور مصر در سال ۲۰۱۳، هر دو از سرکوب اخوان المسلمین توسط دولت مصر حمایت کرده‌اند و اقداماتی را برای محدود کردن فعالیت‌ها و نفوذ اخوان در سایر نقاط خاورمیانه انجام داده‌اند. به‌طور کلی، نگرانی‌های عربستان سعودی و امارات در مورد اخوان المسلمین ناشی از تلاش‌های گسترده‌تر آن‌ها برای حفظ ثبات و کنترل سیاسی در مواجهه با تهدیدات تصور شده علیه اقتدار و نفوذ آن‌ها است. بنابراین، حمایت ترکیه از اخوان المسلمین به تنش با این کشورها منجر شده و این امر به طرق مختلف از جمله اختلافات دیپلماتیک، اقدامات اقتصادی و حمایت از جناح‌های مخالف در درگیری‌های منطقه‌ای، تجلی یافته است. این در حالی است که از منظر تأثیرات گفتمان اخوان المسلمین در سیاست خاورمیانه‌ای ترکیه، مواضع این کشور در قبال سوریه و مقایسه آن با سایر کشورها متناقض به نظر می‌رسد؛ زیرا ترکیه در قبال سوریه (مانند تونس و مصر) از اعتراضات مردمی حمایت کرده است؛ اما در قبال تحولات لیبی، بحرین و یمن، حامی وضع موجود و رژیم‌های سیاسی مستقر بوده است. افزون بر این، تحولات یادشده زمینه‌ساز تشدید انتقادهای داخلی نسبت به سیاست خاورمیانه‌ای دولت اردوغان شد. شیوه برخورد دولت ترکیه با کردهای عراق و سوریه، همراه با تلاش برای جلوگیری از سرایت اعتراضات مردمی به مناطق کردنشین داخل کشور و اعمال سیاست‌های سخت‌گیرانه و امنیتی در این مناطق، سبب شد نگاه‌های انتقادی نسبت به رویکرد منطقه‌ای حزب عدالت و توسعه افزایش یابد. این وضعیت باعث شکل‌گیری فضای بی‌اعتمادی و تردید نسبت به اهداف پشت پرده سیاست خارجی دولت در میان طیف وسیعی از نخبگان

سیاسی و افکار عمومی شد. بسیاری از منتقدان این سیاست‌ها را نه در راستای منافع ملی، بلکه در امتداد پروژه‌های ایدئولوژیک حزب و در تقابل با مطالبات دموکراتیک ارزیابی کردند (مسعودنیا و همکاران، ۱۳۹۱).

سیاست داخلی: در داخل ترکیه نیز در مورد اخوان اختلافاتی وجود دارد. درحالی‌که حزب عدالت و توسعه با توجه به ایدئولوژی اسلامی خود از اخوان‌المسلمین حمایت می‌کند، سایر جناح‌های سیاسی از جمله سکولارها و تشکیلات نظامی، اخوان‌المسلمین را تهدیدی برای اصول سکولار ترکیه می‌دانند.

نگرانی‌های امنیتی: حمایت ترکیه از اخوان‌المسلمین نگرانی‌های امنیتی را به‌ویژه در مورد اتهامات مربوط به حمایت از گروه‌های شبه‌نظامی وابسته به ایدئولوژی اخوان‌المسلمین یا همدردی با آن برانگیخته است. این اتهامات به تنش با دیگر قدرت‌های منطقه‌ای دامن زده و روابط ترکیه با متحدان غربی را تیره کرده است. در واقع، حمایت ترکیه از اخوان‌المسلمین موضوعی بحث برانگیز به‌ویژه در زمینه سیاست منطقه‌ای و پویایی‌های امنیتی بوده است. اخوان‌المسلمین، یک سازمان اسلام‌گرای فراملی است که از سوی برخی کشورها به‌عنوان یک گروه تروریستی شناخته شده است؛ درحالی‌که برخی دیگر نیز آن را یک جنبش سیاسی مشروع می‌دانند. همان‌گونه که بیان شد، هم‌سویی ترکیه با اخوان‌المسلمین انتقادهایی را به‌ویژه از سوی دیگر قدرت‌های منطقه‌ای و متحدان غربی که این گروه را یک نیروی بی‌ثبات‌کننده می‌دانند، برانگیخته است. اتهامات ترکیه به حمایت یا همدردی با گروه‌های شبه‌نظامی وابسته به ایدئولوژی اخوان‌المسلمین، مسائل را پیچیده‌تر کرده و به تیرگی روابط با برخی کشورها کمک کرده است. این تنش‌ها منعکس‌کننده خطوط گسل ژئوپلیتیک گسترده‌تری در خاورمیانه و فراتر از آن است، جایی که بازیگران مختلف برای نفوذ و قدرت رقابت می‌کنند. موضع ترکیه در قبال اخوان‌المسلمین تنها یکی از جنبه‌های سیاست خارجی این کشور است که با پویایی‌های پیچیده منطقه‌ای از جمله موضوعاتی مانند درگیری سوریه، نقش اسلام سیاسی و رقابت برای رهبری در جهان اسلام تلاقی می‌کند (Gönül Tol, Feyza Gumusluoglu, May 2, 2016).

جایگاه بین‌المللی: هم‌سویی ترکیه با اخوان‌المسلمین بر جایگاه بین‌المللی آن نیز تأثیر گذاشته است. این امر منجر به تنش با کشورهای غربی، به‌ویژه ایالات متحده و اعضای اتحادیه اروپا شده است که نسبت به اخوان‌المسلمین دید مثبتی ندارند و از حمایت ترکیه از این سازمان انتقاد می‌کنند. این کشورها نسبت به ارتباط اخوان‌المسلمین با

تروریسم و پتانسیل آن برای بی‌ثبات کردن کشورهای خاورمیانه ابراز نگرانی کرده و در نتیجه، از حمایت ترکیه از این سازمان انتقاد نموده و در برخی مواقع خواستار رویکرد محتاطانه‌تر شده‌اند. این تنش‌ها به تیرگی روابط ترکیه و کشورهای غربی در جبهه‌های مختلف از جمله همکاری‌های دیپلماتیک و امنیتی کمک کرده است. با این حال، ذکر این نکته ضروری است که سیاست خارجی ترکیه چندوجهی است و هم‌سویی آن با اخوان‌المسلمین تنها یکی از جنبه‌های استراتژی منطقه‌ای گسترده‌تر آن است.

تغییرات در استراتژی: در سال‌های اخیر، ترکیه رویکرد خود را نسبت به اخوان‌المسلمین تعدیل کرده و حمایت عمومی خود را کاهش داده و در عین حال سطحی از وابستگی ایدئولوژیک خود را حفظ کرده است. این تغییر، نشان‌دهنده نیاز ترکیه به تعادل بلندپروازی‌های منطقه‌ای خود با واقعیت‌های پویای ژئوپلیتیک است. ترکیه در سال‌های اخیر، رویکرد خود را نسبت به اخوان‌المسلمین تغییر داده و موضع متفاوت‌تری را اتخاذ نموده است. ترکیه ضمن حفظ وابستگی ایدئولوژیک، حمایت عمومی آشکار خود از این سازمان را کاهش داده است.

این تغییر را می‌توان به عوامل مختلفی از جمله ملاحظات داخلی و بین‌المللی نسبت داد. در داخل، ترکیه ممکن است موضع خود را برای کاهش واکنش یا انتقاد احتمالی از سوی متحدان غربی و برای هدایت پویایی سیاسی داخلی تنظیم کرده باشد. دولت اردوغان، با فشار فزاینده‌ای در جبهه‌های مختلف از جمله چالش‌های اقتصادی، مخالفت‌های داخلی و تیرگی روابط با کشورهای غربی مواجه شده است. اتخاذ رویکرد محتاطانه‌تر در حمایت از اخوان‌المسلمین می‌تواند به‌عنوان یک اقدام استراتژیک برای جلوگیری از انزوای بیشتر در صحنه بین‌المللی تلقی شود. بنابراین، با تکامل درگیری‌ها و رقابت‌ها در خاورمیانه، ترکیه ممکن است به دنبال حفظ انعطاف و سازگاری در رویکرد سیاست خارجی خود باشد.

این امر می‌تواند ارزیابی مجدد اتحادها و اولویت‌ها در پرتو تغییر پویایی قدرت و ملاحظات دیپلماتیک را در برگیرد. در مجموع، تعدیل رویکرد ترکیه در قبال اخوان‌المسلمین نشان‌دهنده بازسنجی عمل‌گرایانه اهداف سیاست خارجی این کشور است. ترکیه با حفظ وابستگی ایدئولوژیک، در حال حرکت در یک چشم‌انداز پیچیده ژئوپلیتیکی و به دنبال متعادل کردن منافع خود با انتظارات متحدان غربی است.

۷. جایگاه ایران در سیاست خاورمیانه‌ای ترکیه بر اساس شاخص‌های اخوان‌المسلمین

بر طبق داوداوغلو مبنی بر «به صفر رساندن مشکلات با همسایگان» که به آن اشاره گردید، ترکیه بهبود روابط با ایران را که همسایه قدیمی و تأثیرگذار این کشور و در ضمن، همراه با عربستان، به‌عنوان یکی از قدرت‌های منطقه‌ای مطرح است، دنبال نمود؛ این بهبود و بازسازی روابط شامل ایفای نقش مثبت در پرونده هسته‌ای ایران، همکاری‌های مشترک بر علیه پ.ک.ک و ارتقای روابط تجاری و فرهنگی با ایران بوده است. از زمانی که نوع‌ثمانی‌گری به صبغه اصلی در سیاست خارجی ترکیه تبدیل شد و دخالت‌های مستقیم و غیر مستقیم سیاسی و امنیتی در بین کشورهای عرب خاورمیانه بروز کرد، رویکرد ترکیه در قبال ایران جز در بعضی موارد مانند تقابل در بحران اخیر سوریه، تغییر چندانی نکرده است. در واقع هر دو کشور در پی ارائه الگوهای متفاوت از نظم منطقه‌ای هستند؛ با این تفاوت که اولاً ایران با تأکید بر آرمان‌های ایدئولوژیک شیعی، از جریانات و گروه‌های مقاومت حمایت می‌کند؛ اما ترکیه، متأثر از اخوان‌المسلمین، به دنبال ترویج گفتمان اسلام اعتدال‌گرا با گرایش نوع‌ثمانی‌گری و تأکید بر نفوذ خود در منطقه است؛ ثانیاً ترکیه در نهایت خواهان تغییر رادیکال نظم موجود نیست و بهبود روابط با قدرت هژمون (ایالات متحده آمریکا) را دنبال می‌کند (جانسیز و صالحیان، ۱۳۹۵: ۱۶۹).

نباید فراموش کرد که جایگاه اقتصادی مهم ترکیه در منطقه و جهان، استفاده این کشور از اهرم انرژی به‌ویژه در قبال اتحادیه اروپا (Bacik, 2006, p. 303)، قدرت نرم این کشور و نفوذ دیپلماسی فرهنگی این کشور به‌ویژه در آسیای مرکزی (جعفری و همکاران، ۱۴۰۳: ۴۸) و جهان ترک‌زبان، از جمله عوامل مهمی محسوب می‌شوند که بر جنبه رقابتی سیاست خارجی این کشور با ایران در منطقه خاورمیانه دلالت دارند.

نتیجه‌گیری

جنبش‌ها و نهضت‌های اسلامی در واکنش به دگرگونی‌های نظام بین‌الملل و در برابر سلطه و نفوذ غربی‌ها پدید آمدند؛ از همین رو می‌توان نخستین عامل پیدایش این جریان‌ها را در زمینه‌های بیرونی و بین‌المللی جست‌وجو کرد. این جنبش‌ها در مسیر تاریخی خود، مراحل گوناگونی را طی کرده‌اند. در گام نخست، با مقابله‌ای مستقیم و مسلحانه در برابر استقرار نظامی قدرت‌های استعماری مواجه شدند. در ادامه، برای

دستیابی به ساختارهای منسجم و تشکیلاتی، تغییرات جدی در ساحت فکری و فرهنگی پدید آمد. سرانجام، به‌ویژه پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، بسیاری از این جنبش‌ها وارد مرحله‌ای تازه شدند که در آن هدف اصلی، مشارکت مؤثر سیاسی و دستیابی به قدرت برای تحقق کامل شریعت و تشکیل نظامی بر پایه آموزه‌های اسلامی بود.

در این میان، جنبش اخوان المسلمین که به‌عنوان بزرگ‌ترین جریان اسلام‌گرای جهان عرب شناخته می‌شود، در بستری خاص پا به عرصه گذاشت. از یک‌سو، علمای رسمی الازهر با هرگونه نوگرایی اجتماعی و دینی مخالفت می‌کردند و از سوی دیگر، جریان‌های روشنفکری به دنبال تفکیک کامل دین از عرصه سیاست بودند. در چنین فضای دوقطبی، اخوان المسلمین در سال ۱۹۲۸ شکل گرفت و از آن زمان تاکنون به یکی از پرنفوذترین و فعال‌ترین نیروهای سیاسی و اجتماعی در مصر و برخی دیگر از کشورهای خاورمیانه بدل شده است. رابطه این جنبش با حزب عدالت و توسعه ترکیه نیز طی سال‌های گذشته در دو مسیر مشخص، نقش‌آفرینی مهمی در شکل‌گیری سیاست‌های خاورمیانه‌ای آنکارا داشته است؛ نخست این‌که نفوذ تاریخی اخوان المسلمین در میان ملت‌های منطقه و جنبش‌های معاصر که به دنبال احیای اسلام سیاسی بودند، باعث شده تا این جنبش که یک الگوی برجسته و جامع از اسلام اعتدال‌گرا و کنش‌مند برای سیاستمداران و نخبگان حزب عدالت و توسعه محسوب می‌شود، در پیشبرد سیاست نوع‌ثمنی‌گری مؤثر باشد؛ تحول در خط مشی‌ها و سیاست‌های اخوان المسلمین که با قرائت اعتدال‌گرا، فعال و سازنده از اسلام به‌عنوان یک دکترین سیاسی و اجتماعی مطابقت داشته است، موجب شده تا حزب عدالت و توسعه در راستای تغییر دیدگاه دولت‌های منطقه نسبت به خود قدم بردارد. دوم این‌که آنچه مسلم است این است که روابط نزدیک و مناسبات چندجانبه بین جنبش اخوان المسلمین و دولت حزب عدالت و توسعه ترکیه بر گفتمان هویتی و صبغه فکری، عقیدتی و هنجاری قرار دارد و به همین دلیل می‌تواند در چهارچوب نظریه سازه‌انگاری مطرح شود؛ به‌خصوص این که سازه‌انگاری بر نسبت بین عوامل غیر مادی و مادی و رابطه بین هویت و منافع بازیگران دولتی و غیر دولتی در نظام بین‌المللی تأکید ویژه‌ای دارد و این امر، چنانچه مشاهده گردید، در دکترین سیاست خارجی ترکیه و به‌خصوص در سیاست خاورمیانه‌ای این کشور که با پیچیدگی، چندوجهی بودن و حتی تناقضات و چالش‌هایی مواجه است، مشهود است.

فهرست منابع

- ارکان، مائده (۱۳۹۵). *برخورد ایدئولوژی‌ها در ترکیه: از عثمانی‌گری تا اسلام‌گرایی مدرن*، تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- البنا، حسن (۱۳۶۶). *خاطرات زندگی حسن البنا*، ترجمه ایرج کرمانی، تهران: انتشارات دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- البنا، حسن (۲۰۰۱). *یادداشت‌های دعوت و داعیه*، اسکندریه: دارالدعوه.
- العنانی، خلیل (۱۳۹۸). *از درون اخوان‌المسلمین: دین، هویت و سیاست*، ترجمه مسعود منزوی، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی.
- امرایی، حمزه (۱۳۸۳). *انقلاب اسلامی ایران و جنبش‌های اسلامی معاصر*. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- جانسیز، احمد؛ صالحیان، تاج‌الدین (۱۳۹۵). *نگاه نو به رقابت ایران و ترکیه در کسب قدرت منطقه‌ای*. پژوهش‌های روابط بین‌الملل، ۶(۱۹)، ۱۷۶ - ۱۴۳.
- جعفری، علی‌اکبر؛ ملکی، ماری؛ شفقت نیا آباد، جواد (۱۴۰۳). *دیپلماسی فرهنگی قدرت‌های رقیب ایران در آسیای مرکزی و چالش‌های پیش‌رو*. فصلنامه روابط خارجی، ۱۶(۴)، ۵۸ - ۲۹.
- خاتمیان، طاهره (۱۳۶۹). *سیر تحولات سیاسی - اجتماعی اخوان‌المسلمین*، تهران: دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران.
- دکمچیان، هرایر (۱۳۷۷). *اسلام در انقلاب جنبش‌های اسلامی معاصر در جهان عرب*، ترجمه حمید احمدی، تهران: کیهان.
- عنایت، حمید (۱۳۷۰). *سیری در اندیشه سیاسی عرب*، تهران: امیرکبیر.
- عوض، عمر (۱۳۷۵). *اسلام و ملی‌گرایی غیرمذهبی در قرن بیستم*، ترجمه محمدجواد مهدوی، فصلنامه مشکوه، ۵۳، ۸۵-۱۱۵.
- قادری، حاتم (۱۳۸۵). *اندیشه‌های سیاسی در اسلام و ایران*، تهران: سمت.
- گل‌محمدی، ولی؛ محسن اسلامی (۱۳۹۸). *ظهور و افول یک مدل: فهم سیاست خارجی ترکیه بعد از انقلاب‌های عربی*، فصلنامه روابط خارجی، ۱۱(۱)، ۱۳۷ - ۹۷.
- متقی، ابراهیم؛ معینی، امین (۱۴۰۰). *هویت‌گرایی و نظم منطقه‌ای خاورمیانه*. فصلنامه روابط خارجی، ۱۳(۴)، ۷۱۴ - ۶۹۳.
- محقق‌نیا، حامد؛ لطیفی‌نیا، محمد؛ قاسمی، نازنین (۱۳۹۶). *پیامدها و اثرات رویکرد نوع‌ثمنی‌گرایی سیاست خارجی ترکیه بر منطقه خاورمیانه*. مطالعات علوم سیاسی، حقوق و فقه، ۳(۱)، ۱۵۱ - ۱۶۸.

- مسعودنیا، حسین، عاطفه فروغی؛ مرضیه چلمقانی (۱۳۹۱). *ترکیه و بحران سوریه: از میانجیگری تا حمایت از مخالفان دولت*. فصلنامه مطالعات سیاسی جهان اسلام، (۴)، ۸۳ - ۱۱۰.
- میشل، ریچارد (۱۳۹۵). *جمعیت اخوان المسلمین*، ترجمه: سیدهادی خسروشاهی، قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
- میشل، ریچارد (۱۳۸۶). *تاریخ جمعیت اخوان المسلمین از آغاز تا امروز*، ترجمه سید هادی خسروشاهی، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.
- واعظی، محمود (۱۳۹۰). *بحران‌های سیاسی و جنبش‌های اجتماعی در خاورمیانه*، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
- ونت، الکساندر (۱۳۸۵). *اقتدارگرایی چیزی است که دولت‌ها خودشان می‌فهمند: ساخت‌های اجتماعی سیاست قدرت*. در: اندرو لینکلتر (ویراستار)، *اقتدارگرایی*، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
- نورعلی‌وند، یاسر (۱۳۹۶). *بحران قطر: دلایل شکل‌گیری و پیامدهای آن برای منطقه و ایران*. دیده‌بان امنیت ملی، ۶۳، ۴۴ - ۳۷.
- هادیان، ناصر (۱۳۸۲). *سازمانگاری: از روابط بین‌الملل تا سیاست خارجی*، فصلنامه سیاست خارجی، (۴)۱۷، ۹۴۹ - ۹۱۵.
- یزدانی، عنایت‌الله؛ خیری، مصطفی (۱۳۹۶). *رویکرد سیاست خارجی ترکیه در قفقاز با تأکید بر جمهوری آذربایجان*، نشریه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، (۹۸)۲۳، ۱۵۲ - ۱۲۷.

References

- Al-Anani, Khalil (2019). *From Within the Muslim Brotherhood: Religion, Identity and Politics*, translated by Masoud Manzavi, Tehran: National Defense University. [in Persian]
- Al-Banna, Hassan (1987). *Memoirs of the Life of Hassan Al-Banna*, translated by Iraj Kermani, Tehran: Islamic Culture Publishing House. [in Persian]
- Al-Banna, Hassan (2001). *Notes on Da'wah and Da'iyah*, Alexandria: Dar al-Dawa. [in Persian]
- Alsaafin, Linah, (2017). What is behind the covert Israeli-Saudi relations? Available at: <https://www.aljazeera.com/news/2017/11/21/what-is-behind-the-covert-israeli-saudi-relations/>
- Arkan, Ma'adeh (2016). *The Clash of Ideologies in Turkey: From Ottomanism to Modern Islamism*, Tehran: Hawza and University Research Institute. [in Persian]
- Awad, Omar (1996). *Islam and Secular Nationalism in the Twentieth Century*, translated by Mohammad Javad Mahdavi, Meshkoh Quarterly, [in Persian]
- Ayyash, Abdelrahman, (2020). The Turkish Future of Egypt's Muslim Brotherhood. The Century Foundation, N. August 17.
- Bacik, G. (2006). Turkey and pipeline Politics, *Turkish Studies*, 7 (2).
- Bekaroğlu, Edip Asaf, (2016). Justice and Development Party and Muslim Brotherhood in the Arab Spring: A Failed Post-Islamist Interaction to Transform the Middle East. *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt. 2, Sayı. 1.
- Collin, Finn, (1997). *Social Reality*, London: Routledge.
- Dekmjian, Harair (2008). *Islam in the Revolution of Contemporary Islamic Movements in the Arab World*, translated by Hamid Ahmadi, Tehran: Kayhan. [in Persian]
- Emraei, Hamzeh (2004). *The Islamic Revolution of Iran and Contemporary Islamic Movements*. Tehran: Islamic Revolution Documents Center. [in Persian]
- Enayat, Hamid (2001). *A Journey in Arab Political Thought*, Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Golmohammadi, Vali and Mohsen Eslami (2019). The Rise and Fall of a Model: Understanding Turkish Foreign Policy after the Arab Revolutions, *Foreign Relations Quarterly*, 11(1), 137-97. [in Persian]
- Habib, Rafik, (2009). The Dangers of Islamic Nationalism. *Ikhwan Online*, October 20, available at: <https://ikhwanonline.net/article/55407>
- Hadian, Nasser (2003). Organizational Structure: From International Relations to Foreign Policy, *Foreign Policy Quarterly*, 17(4), 949-915. [in Persian]
- Inac, Husamettin and Hadji, Aymen (2022). Turkish Foreign Policy in the Middle East During the Rule of the Justice and Development Party: Interaction of Interests and Future Challenges. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*. <https://doi.org/10.33712/mana.1161897> Yıl: 2022, Cilt: 5, Sayı: 2, ss.307-31

- Jansiz, Ahmad and Salehian, Tajeddin (2016). A New Look at the Competition between Iran and Turkey in Gaining Regional Power. *International Relations Studies*, 6(19), 143-176. [in Persian]
- Kedar, Mordechai, (2021). Saudi Arabia vs. the Muslim Brotherhood. *BESA Center Perspectives Paper*, No. 1-867.
- Mashino, Ito (2021). The bipolar conflict in the Middle East over the Muslim Brotherhood: Why Saudi Arabia, The UAE, and Egypt see the Brotherhood as a threat. *Mitsui & Co. Global Strategic Studies Institute Monthly Report*, June 2021.
- Masoud-Niya, Hossein, Atefeh Foroughi and Marzieh Chalmaqani, (2012). Turkey and the Syrian Crisis: From Mediation to Support for the Opposition. *Quarterly Journal of Political Studies of the Islamic World*, 1(4), 110-83. [in Persian]
- Michel, Richard (2016). *The Muslim Brotherhood*, translated by Seyyed Hadi Khosrowshahi, Qom: University of Religions and Denominations. [in Persian]
- Michel, Richard, (2007). *History of the Muslim Brotherhood from its Beginnings to the Present*, translated by Seyyed Hadi Khosrowshahi, Tehran: Ministry of Foreign Affairs Publications. [in Persian]
- Mohaghegh-Niya, Hamed; Latifi-Niya, Mohammad and Ghasemi, Nazanin (2017). The Consequences and Effects of the Neo-Ottomanist Approach of Turkish Foreign Policy on the Middle East. *Studies in Political Science, Law and Jurisprudence*. 3(1), 151-168. [in Persian]
- Mottaqi, Ebrahim and Moeini, Amin (2011). Identityism and the Regional Order of the Middle East. *Foreign Relations Quarterly*. 13(4), 714-693. [in Persian]
- Noor Alivand, Yasser (2017). The Qatar Crisis; Its Causes and Consequences for the Region and Iran. *National Security Observatory*, 63 [in Persian]
- Qaderi, Hatem (2006). *Political Thoughts in Islam and Iran*, Tehran: Samt. [in Persian]
- Vaezi, Mahmoud, (2011). *Political Crises and Social Movements in the Middle East*, Tehran: Ministry of Foreign Affairs Publications, Office of Political and International Studies. [in Persian]
- Wendt, Alexander, (1994). Collective Identity Formation and the International State. *American Political Science Review*, 88(2).
- Went, Alexander, (2006). Authoritarianism is What States Understand Themselves: The Social Structures of Power Politics. In: Andrew Linklater (editor), *Authoritarianism*, Tehran: Ministry of Foreign Affairs Publications, Office of Political and International Studies. [in Persian]
- Yazdani, Enayatollah and Khairi, Mustafa (2017). Turkey's Foreign Policy Approach to the Caucasus with Emphasis on the Republic of Azerbaijan, *Journal of Central Asian and Caucasus Studies*, 23(98). [in Persian]